

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор _____
(Підпис) (Прізвище, ініціали)
« _____ » _____ **200** р.

ХРЕСТОМАТІЯ З КУЛЬТУРОЛОГІЇ
(історія і теорія культури)
на правах навчального посібника
для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Реєстраційний номер
електронних методичних
вказівок у НМУ _____

СХВАЛЕНО
на засіданні
кафедри українознавства
протокол №10
від 2 грудня 2008 року

Київ НУХТ 2008

Хрестоматія з культурології (історія і теорія культури): На правах навчального посібника для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. – К.: НУХТ, 2008. – С. 155

Упорядники: В.О. Колосюк - керівник, С.І.Береговий, М.А.Бухальська, Є.Е. Кобилянський, Н.М. Левицька, І.І. Сторожик.

Рецензенти: В.М. Момот, канд. педагог. наук.

М.Т. Кітов, канд. філософ. наук.

В.Ю. Балтін, канд. філософ. наук.

Видання подається в електронній версії

Відповідальний за випуск к.і.н., доц. Колосюк В.О.

© НУХТ, 2008.

© В.О. Колосюк, 2008

ВСТУП

Хрестоматія з культурології складена членами кафедри українознавства Національного університету харчових технологій відповідно до програми з культурології для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання і є продовженням другого видання “Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посібн./ За ред. І.І. Тюрменко.-2005.”

Матеріали хрестоматії в концептуальному плані враховують досвід, набутий викладачами в навчально-виховному процесі протягом тривалого часу. Збалансованість матеріалу сприяє усвідомленню духу епох, що минули, з їх світоглядом, способом мислення.

Розгляд національної культури в європейському контексті сприяє розкриттю своєрідності українського культурно-історичного типу, виявленню джерел формування, особливостей процесів культуротворення та визначенню внеску національних досягнень у загальнолюдську скарбницю.

Джерелознавчу базу хрестоматії становлять в основному документальні і розповідні пам'ятки. Наведено також фрагменти з літописів, хронік, історичних творів іноземних авторів.

Хрестоматія дає широкі знання про генезис культури, розкриває її філософські, соціологічні та історичні аспекти.

Матеріали хрестоматії згруповано за темами і подаються в хронологічній послідовності. Здебільшого документи перекладені сучасною українською мовою. Хрестоматія містить значну кількість ілюстративних додатків до кожної теми, що дає можливість візуального ознайомлення з видатними досягненнями світової і національної культур.

Зауваження та пропозиції щодо удосконалення даної хрестоматії просимо надсилати на кафедру українознавства Національного університету харчових технологій.

РОЗДІЛ І.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Культура Стародавнього Сходу – одна з найдавніших культур світу. Саме ця культура наприкінці IV тис. до н.е. започаткувала цивілізаційну історію людства. Перша давньосхідна державність виникла в південній частині ріки Тигру і Євфрату. Культура Месопотамії – це результат творчої діяльності ряду народів: шумерів, аккарців, амореїв, ассирійців. Найважливіші досягнення цієї культури це будівництво міст, винайдення писемності, кольорового скла, створення перших у світі правових кодексів, виробів з дорогоцінних металів, розвиток наукових знань.

Культура Стародавнього Сходу мала великий вплив на формування європейської цивілізації. Це і грецький алфавіт, який виник під прямим впливом Філіпії, і філософські знання Еллади на основі творчого засвоєння наукової спадщини єгиптян і вавилонян, і астрономічні навички, які йдуть від шумерів, та багато іншого.

ГЕРОДОТ (V ст. до н. е.) ПРО ПРИРОДНІ УМОВИ ЄГИПТУ

. . . Природні умови Єгипту такі. Насамперед, як тільки ще під'їжджаєш до Єгипту з моря, перебуваючи на відстані одного дня шляху від суші, і спустиш лот, то витягнеш грязь, а глибина моря тут — одинадцять оргій. А це показує, які великі там річкові наноси землі.

. . . Звідси (від морського узбережжя) до Геліополя внутрішні області Єгипту являють собою широку низовину, багату на воду і вкриту мулистими наносами.

. . . Вище від Геліополя Єгипет вузький, бо по один бік його з півночі на південь простягається Аравійський хребет. . . У цьому хребті є каменоломні, в яких видобували камінь для пірамід у Мемфісі. . . З боку Лівії тягнеться другий хребет, в якому розташовані піраміди. . . Простір між двома названими хребтами являє собою рівнину. . . Єгипет у найдужчому місці — від Аравійського хребта до так званого Лівійського — має щонайбільше двісті стадій. Далі від цього місця Єгипет знову широкий. . .

Ґрунт у Єгипті чорноземний і пухкий, бо складається з мулу та наносів, які викидає річка з Ефіопії.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, 5, 7—8, 12.

СТРАБОН (бл. 63 р. до н. е.—19 р. н. е.) ПРО НІЛ ТА ЙОГО РОЗЛИВИ

Ніл тече від кордонів Ефіопії по прямій лінії на північ до так званої місцевості Дельти. Потім він, розділяючись біля верхів'я. . . , перетворює цю місцевість немовби у вершину трикутника. А сторони трикутника утворюють

рукави, що розходяться в двох напрямках. . . Так течією двох рукавів і морем відрізано острів, який за схожістю форми називається Дельтою. . . Отже, Ніл має два ці гирла; , . . між ними є п'ять інших гирл, про які варто згадати, а менших — ще більше, бо багато рукавів, що розгалужуються від самого початку по всьому острову, утворили численні потоки і острови, так що весь острів став судноплавним, бо багато прорито каналів, по яких плавають з такою легкістю, що дехто користується глиняними човнами. Отже, весь острів має в окружності приблизно три тисячі стадій, називають його разом з протилежною річковою площею Дельти Нижньою країною; коли Ніл розливається, вона вся зникає під водою і, за винятком жител, стає морем; останні споруджуються на при родних горбах або насипах. . . Більше сорока днів тримається літом вода на висоті, поки починає потроху спадати; те саме буває, коли вода піднімається; протягом шістдесяти днів рівнина остаточно виступає з води і висихає; чим швидше відбувається висихання, тим швидше проводять оранку й сівбу і найшвидше там, де гарячіше. Таким же способом зрошується і земля над Дельтою. . . Зрошуваною областю є тільки та частина Єгипту, яка лежить обабіч Нілу, починаючи від кордонів Ефіопії і доходячи до вершини Дельти. . .

Стародавні письменники, переважно на підставі здогадів (а ті, що жили пізніше, як очевидці), твердили, що Ніл переповнюється від літніх дощів, які йдуть у верхній Ефіопії і переважно в крайніх горах, і що в міру припинення дощів припиняється поволі і повідь.

Страбон. Географія. В 17 книгах. Перев. Г. А. Стратановського. М., «Наука», 1964, XVII, I, 4-5.

З «ПОВІСТІ ПРО СІНУХЕТА» (XIX—XVIII ст. до в. е.)

. . . Послали «друзі двору» на західщоб сповістити царевого сина про те, що трапилось у палаці. Знайшли його гінці в дорозі, наздогнали вони його нічної пори. Жодної миті не барився він. Сокіл (тобто Сенусерт, син Аменемхета) полетів із своїм почтом, не сповістивши своє військо. Але було також послано до дітей царевих, які були з ним у цій армії, і гукнули одного з них. І ось стояв я і чув його голос, коли він говорив, бо я був поблизу. Збентежилося серце моє, розпростерлися руки мої, дрож пройняла все моє тіло. Стрибками кинувся геть, щоб знайти собі місце, де сховатися. Я причаївся поміж кущами, щоб не натрапив на мене той, хто йтиме дорогою.

Рушив я на південь. Не мав я наміру досягти цієї резиденції: я гадав, що станеться там повстання, і не сподівався пережити його. . .

Хрестоматія по історії древнього Востока. Под ред. акад. В. В. Струве и Д. Г. Редера. М., 1963, стор. 44—45.

З «ПОВЧАННЯ ГЕРАКЛЕОПОЛІТАНСЬКОГО ЦАРЯ СВОЄМУ СИНОВІ ЦАРЮ МЕРІКАРА» (XXI ст. до н. е.)

. . . Підбурювач — це шкідник, знищ його, убий його, зітри його ім'я, знищ його близьких, вигуби пам'ять про нього і про його людей, що люблять його. . .

Поважай вельмож і піклуйся про твій народ. Зміцнюй твої кордони і твою країну,— бо добре творити для прийдешнього. . .

Звеличуй твоїх вельмож, і вони виконають твої постанови. Той, хто забезпечений у своєму домі,— безсторонній, бо він багатий і не терпить нужди. А бідняк не говорить згідно з істиною. . .

Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокой плачучого, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їхніх посад. Не вбивай—це не корисно для тебе, але карай ударами і ув'язненням . . . за винятком бунтівника, чий намір відкрити, тому що бог знає підбурювача і бог карає його гріхи його кров'ю. . .

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. 1, стор. 43.

З ШКІЛЬНИХ ПОВЧАНЬ

Коли чоловік виходить з утроби своєї матері, він уже підлеглий своєму начальникові. Хлопцем він стає служником воїна, а юнаком — рекрутом. А коли він стане мужем, призначають його в землероби, а бідняка — в конюхи. . .

. . . Мені сказали, що ти занедбав письмо і віддався розвагам, що ти звернув лице своє до роботи на полі і не думаєш про писання. Хіба ти не пам'ятаєш, який вигляд має землероб під час обчислення податку з урожаю, коли гусінь знищила половину зерна на полях; птахи опускаються грабувати; худобу пожирає. Горобці накликають нещастя на землероба. Те, що залишилося і попало, нарешті, в клуню,— пограбоване. Змучена худоба втратила ціну. Упряжка биків здихає на молотьбі і оранці.

Писар пристає до берега, щоб обчислити податок з урожаю, стражники з пруттям, а нубійці з палицями, і вони кажуть: давай зерно! і його нема, вони б'ють батогами, він зв'язаний і кинутий в колодезь, він поринає з головою, його жінка зв'язана перед ним, його діти в путах, його сусіди покинули їх — вони втекли, знищене їхнє зерно!

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. 1, стор. 104—105

З «ВІЩУВАННЯ НЕФЕРТІ» (бл. 1750 р. до н. е.)

. . . Гляди ж, будуть повалені вельможі в країні. . . Схоплять бойову зброю, і житиме країна в заколоті. . . Відбиратимуть у людини її речі і віддаватимуть тому, хто на вулиці. . . Слабкий рукою буде власником руки. Вітатимуть того, хто вітав. . . Усе перевернеться після перевороту. Люди житимуть на кладовищі, а бідняки сколотять собі багатства більше, ніж. . . , щоб існувати. Неімуці будуть їсти хліб, а слуги підняті. . .

Хрестоматія по історії древнього Востока, стор. 73—76.

УРИВКИ ТЕКСТІВ НА СТІНАХ ХРАМУ ЦАРИЦІ ХАТШЕПСУТ (XVI ст. до н. е)

Промова Хатшепсут

Я сіяю повік перед вашими лицями з волі мого батька. . . Те, чого мої батьки, предки не знали, я здійснию. . . Я зроблю, що будуть говорити нащадкам: «Яка прекрасна вона, через кого це сталося. . .» Я дала наказ моєї величності, щоб жертви тому, хто зачав мене, були пишні, щоб умашення були збільшені. . . Я возвіщу вам те, що було наказано мною, коли я почула від батька мого, . . . що наказав він мені створити йому Пунт в його домі, посадити дерева «Землі бога» по обидва боки його храму в його саду, згідно з тим, як він наказав. . . І я зробила йому Пунт в його саду, так як він наказав мені для Фів. . .

Перелік привезеної з Пунту здобичі навантаження кораблів великої чудесами країни Пунт: всяким чудовим запашним деревом «Землі бога», купами мірри, зеленіючими мірровими деревами, ебеновим деревом, чистою слоновою кісткою, необробленим золотом Азії, деревом шепсет, деревом хесит, пахощами іхмут, ладаном, маззю для очей, павіанами, мавпами, мисливськими собаками, шкурами леопардів, людьми та їхніми дітьми. Ніколи не було привезено подібного цьому ні для одного царя, що був споконвіку.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. I, стор. 65

ГЕРОДОТ ПРО РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ЄГИПТЯН

А релігійних обрядів єгиптяни. . . строго додержують. . . Усі тварини, які там є, як свійські, так і дикі, вважаються священними. . . А звичаї, пов'язані з шануванням тварин, ось які. Для догляду за тваринами кожної породи призначено з єгиптян окремих служителів — чоловіків і жінок, і ці посади переходять у спадщину від батька до сина. Кожний житель міста виявляє своє благоговіння перед священною твариною в такий спосіб. Після молитви богові, якому присвячена ця тварина, вони стрижуть своїм дітям усю голову, половину або тільки третину голови, а потім зважують волосся на срібло. Скільки ваги срібла потягне волосся, стільки вони віддають служниці, а та за це нарізує риби на корм тваринам. Такий спосіб годівлі цих тварин. Якщо хто-небудь навмисно вб'є якусь із цих тварин, того карають смертю; а якщо — ненавмисно, то платить пеню, встановлену жерцями. А хто вб'є і біса або яструба, мусить в усякому разі померти.

. . . Трупі котів вивозять у місто Бубастіс, бальзамують і ховають там у священних покоях. Собак же ховають кожний у своєму місті в священних гробницях. . . , а землерийок і яструбів відвозять у місто Буто, а ібісів—у Гермополь. Ведмедів, рідкісних у Єгипті, і вовків. . . ховають там, де знайдуть їх мертвими.

... У деяких областях Єгипту крокодили вважаються священними, а в інших — ні, і з ними поводяться, як з ворогами.

. . . Гіпопотами в Папремітському окрузі вважаються священними, а на всій іншій території Єгипту — ні.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, 65, 67, 69, 71.

ГЕРОДОТ ПРО СВЯЩЕННИХ БИКІВ АПСІВ

Бики вважаються посвяченими Епафу, і тому їх пильно досліджують ось яким чином. Якщо знайдуть на ньому хоч одну чорну волосину, то бик вважається нечистим. А дослідження це робить спеціально призначений для цього жрець, причому тварина стоїть прямо, а потім лежить на спині. Далі у бика витягують язик, щоб узнати, чи чистий він від особливих знаків... Жрець оглядає також волосся на хвості: чи правильно воно по природі росте. Якщо тварина виявиться чистою по всіх статтях, то жрець позначає її, обвиваючи папірусом роги, і потім, обмазавши їх печатною глиною, прикладає свій перстень з печаткою, після чого бика виводять геть. За принесення в жертву непозначеної тварини належить смертна кара.

. . . Апіс, або Епаф, має походити від корови, яка після отелення вже ніколи не змаже привести друге теля. За словами єгиптян, на цю корову з неба спускається промінь світла і ось від нього вона народжує Апіса. А теля це, яке називають Апісом, має ось які ознаки: воно чорне, на лобі в нього білий чотирикутник, на спині зображення орла, на хвості подвійне волосся, а під язиком — зображення жука.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, 38; III, 28.

ГІМН АТОНУ

(уривок)

. . . Ти сяєш чудово на небосхилі неба, живий сонячний диск, що поклав початок життю!

Ти сходиш на східному небосхилі і ти наповнюєш усю землю своєю красою!..

Твої промені охоплюють країни аж до межі всього того, що ти створив!..

Світає, коли ти сходиш на небосхилі. Ти сяєш у вигляді сонячного диска вдень. Ти женеш морок, коли ти даєш свої промені. Обидві Землі торжествують. Прокидаються і стають на ноги, підводяться вони (люди) через тебе. Омивають свої тіла і беруть убрання. Рухи їхні славлять твоє возсіяння, і після того вони виконують роботу свою.

Хрестоматія по історії древнього Востока, с. 106.

З 125-го РОЗДІЛУ «КНИГИ МЕРТВИХ»

Слава тобі, владико правди! Я прийшов до тебе! Ти представив мене, щоб споглядати твою красу. Я знаю тебе, знаю я й імена 42 богів, які з тобою в залі

обопільної правди, які живуть, чатуючи на лихих і живлячись їхньою кров'ю, в день їхнього. Биків у Єгипті з давніх-давен приносили в жертву богові Сонця. а «Книга мертвих) — збірник заклинань і гімнів, складений близько XVI ст. до н. е. жерцямизвіту про спосіб життя перед лицем Доброго. Ось я прийшов до тебе. Я приніс до тебе правду; я забороняю брехні доступ до тебе, я не чинив неправди людям; не знав я нічого негідного, не чинив лиха; не робив того, що мерзота перед богами; не обмовляв слугу перед його начальником, не робив хворим, не примушував плакати, не вбивав, не підбурював до вбивства, не поведився ні з ким погано, не зменшував жертвних хлібин богів, не віднімав заупокійних пожертв; не перелюбствував, не був розпустний у храмі рідного бога, не додавав на терези, не зменшував ваги. . . Не віднімав молока з рота дітей, не зганяв кіз із пасовища; не ловив божих птахів, не ловив і риб у божих ставках; не затримував я воду під час її розливу, не перегороджував я рукава води під час його протікання; не гасив я вогню в його час; не порушував строку відносно жертв; не прогонив стад з майна бога; не затримував бога під час процесії. Я чистий, я чистий, я чистий чистотою фенікса, цього великого, що мешкає в Гераклеополі. . . Хай не буде проти мене зла в цій землі, в чертозі правди, бо я знаю імена цих богів, що перебувають у ній, становлять почет великого бога. . .

У кн.: Б.А.Тураєв. Історія стародавнього Сходу. Т. I, с. 285.

ГЕРОДОТ ПРО МИСТЕЦТВО БАЛЬЗАМУВАННЯ ЄГИПТЯН

Для цього поставлено особливих майстрів, які за посадою займаються ремеслом бальзамування. Коли до них приносять покійника, вони називають найкращий спосіб бальзамування. Після цього вони пропонують другий спосіб, простіший і дешевший, і, нарешті, третій — найдешевший. Потім опитують родичів, за яку ціну і яким способом ті бажають набальзамувати покійника. Якщо ціна підхожа, то. . . майстри беруться до діла... Спочатку вони витягують через ніздрі залізним крючком мозок. Цим способом видаляють лише частину мозку, а решту — впорскуванням розчинних речовин. Після цього гострим ефіопським каменем роблять розріз у паху й очищають усю черевну порожнину від нутрощів. Вичистивши черевну порожнину і промивши її пальмовим вином, майстри потім знову прочищають її розтертими пахощами. Нарешті, наповнюють черево чистою розтертою миррою, касією (ароматні смоли) та іншими пахощами (крім ладану) і знову зашивають. Після цього тіло на 70 днів кладуть у натровий шолок. . . Коли минає цей. . . строк, тіло обмивають, обвивають пов'язкою з розрізаного на стрічки вісонного полотна і намащують камеддю (її вживають замість клею). Потім родичі беруть тіло назад, виготовляють дерев'яний саркофаг у вигляді людської фігури і вміщують туди покійника. Поклавши в труну, тіло зберігають у родинній усипальниці, де труну ставлять сторчма до стіни.

. . . Якщо родичам через дорожнечу першого доводиться вибирати другий спосіб бальзамування, то майстри роблять ось як. За допомогою трубки для промивання впорскують у черевну порожнину покійника кедрову олію, кладуть

тіло в натровий щолок па певну кількість днів. В останній день випускають з кишечника раніше вливу туди олію. Олія так сильно діє, що розкладає шлунок і путрощі, які виходять разом з олією. А натровий щолок розкладає м'ясо, так що від покійника залишаються тільки шкіра та кості. Після цього тіло повертають родичам, не роблячи ним більш нічого.

Третій спосіб бальзамування, яким бальзамують бідняків, ось який. У черевну порожнину вливають сік редьки і потім кладуть тіло в натровий щолок на 70 днів. Після цього тіло повертають родичам.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, с.86—88.

З «ПІСНІ АРФІСТА»

Боги, що були до нас, покояться в своїх пірамідах так само як і мумії, і духи поховані в своїх гробницях. Від будівників домів не лишилося навіть місця. Що з ними сталося? Чув я слова Імхотепа та Хардідіфа, чії вислови у всіх на устах, а щодо їхніх місць — стіни їхні зруйновані, цих місць немає, їх немов не було. Ніхто не приходить з них, щоб розповісти про них, повідомити про їхнє перебування, щоб зміцнити наше серце. . . Будь веселий, не дай своєму серцю схилитися, йди за його пориваннями й твоїм благом; улаштуй свої справи на землі за велінням свого серця й не журись, поки не настане день голосіння (по тобі). Не слухає той, чиє серце не б'ється (тобто Осіріс), скарг, а сльози нікого не рятують з домовини. Отже, святкуй, не сумуй, бо не можна брати свого достатку з собою, і ніхто з тих, що пішли (тобто померли), ще не повернувся».

У кн.: Б. А. Тураєв. Історія стародавнього Сходу. Т. I, с. 233.

З ВЕЛИКОГО ПАПРУСА «ГАРРІС»

. . . Нашадок, син Амона, що вийшов з тіла його, з'явився як володар Обох Земель подібно до Татенена. Він подібний до сина істинного, якого хвалить його батько.

Падайте йому до ніг, цілуйте землю перед ним, коли йде він в ореолі могутності. Моліться йому, уславляйте його, величайте красу його, як це ви робите для Ра кожного ранку.

Посилайте йому приношення ваші. Постачайте житло його поважне, приносьте йому дарунки земель єгипетських і чужоземних країн. Виконуйте його розпорядження і накази, звернені до вас. Не порушуйте повелінь його, і вам не буде шкоди під захистом його могутності.

Виконуйте для нього всякі роботи! Перетягуйте для нього пам'ятники! Копайте для нього канали! Виконуйте для нього роботи руками вашими. Складайте подяку духові його щодня!

Повелів Амон, щоб царював він над землею. Подвоїв він еру його царювання порівняно з будь-яким царем, зробив це для царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усермаатра-Сетепенамона V (IV), живий, неушкоджений,

здоровий, сина Ра, володаря діадем Рамсеса-Хека-Маат-Меріамона, живий, неушкоджений, здоровий, якому дано життя навіки.

Хрестоматія по історії древнього Востока, стор. 135.

ГЕРОДОТ ПРО БУДУВАННЯ ПІРАМІД

. . . Хеопс, який царював над ними, кинув країну у всілякі біди, бо він спершу замкнув усі святилища і заборонив їм приносити жертви, а потім примусив усіх єгиптян працювати на нього. Одним було. . . наказано з камєполомєць в Аравійських горах тягати каміння до Нілу, а після того як каміння переправлено через ріку на судах, іншим він наказав приймати його і тягти до пасма, що називається Лівійським. Працювали ж безперервно кожні три місяці по сто тисяч чоловік. А часу минуло, як кажуть, десять років, поки народ тяжко працював, прокладаючи шлях, по якому тягали каміння. . . А на спорудження самої піраміди пішло, як кажуть, двадцять років. . .

Сама ж піраміда зроблена так: за допомогою уступів. . . Коли спершу її зробили такою, камені, що залишилися, почали піднімати машинами, зробленими з коротких кусків' дерева; камінь піднімали з землі на перший ряд уступів; коли ж камінь попадав на своє місце, його клали на другу машину, що стояла на першому ряді уступів; звідси на другий ряд камінь піднімали за допомогою другої машини; бо скільки було рядів уступів, стільки було й машин, або ж була одна і та сама машина, яку легко можна було нересувати з одного ряду на другий, коли хотіли підняти камінь. . . Спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того — несучі їхні частини; останніми були оброблені наземні й найнижчі, що лежать на землі... Якщо сказаний час пішов на ці роботи, то. . . минув немалий час також і на те, що виламували каміння і перетягували його і робили підкоп під землею.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, 124—225.

З «ПОВІСТІ ПРО СІНУХЕТА»

Була збудована мені піраміда з каменю серед пірамід. Начальник каменярів, що будують піраміди, розмітив землю. Начальник художників розписував у ній. Начальник скульпторів витісував у ній, і дбав про неї начальник робіт у некрополі. Всі речі, що їх кладуть у гробницю, були там покладені. Були призначені для мене заупокійні жерці. Була відведена мені ділянка біля гробниці, мала вона поля на належному місці, як це роблять для головного «друга царєвого». Моя статуя була вкрита золотом, а її передник був із світлого золота.

Хрестоматія по історії древнього Востока, стор. 51.

41. З НАПISУ АРХІТЕКТОРА ІНЕНІ (кінець XVI ст. до н. е.)

... Я був призначений князем, начальником обох житниць Амона, причому ниви жертв божих були під моїм наглядом, роботи всі якнайкращі разом — під моїм керівництвом.

Бачив я пам'ятники великі, зроблені ним у Карнаку: встановлено колонний зал, чудовий колонами, поставлено пілон великий біля нього з каменю білого доброго з Аynu, встановлено щогли прекрасні біля брами садиби божої з кедра нового, першого з уступів Лівану, верхівки яких з білого золота. . .

Бачив я, як була встановлена брама велика: «Амон могутній пошаною», двері її великі — з міді азіатської, тінь бога Міна на ній, створена із золота.

Бачив я два обеліски [великі біля брами садиби божої з каменю гранітного. Бачив я, як будувалося судно пречудове 120 ліктів у довжину його, 40 ліктів у ширину його,

Тобто образ щоб доставити ці обеліски, які дійшли щасливо, будучи неушкодженими, цілими, причаливши в Карнаку. . .

Я був довіреним царя в місці його всякому. . . Не був непокірним я проти великих, що перебувають у палаці. Робив я бажане богом моїм міським.

Хрестоматія по історії древнього Востока, стор. 88—91.

З НАПISУ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III З МЕМНОНІЯ I

... Побудував він пам'ятник свій для батька свого Амона, володаря престолів Обох Земель: спорудження йому храму чудового на «правому борті» Фів, твердині віковичної навіки з каменю білого доброго міцної породи, цілком оббитого золотом, підлога якого оздоблена сріблом, брами якого всякі з білого золота, причому він розширений і досить збільшений, будучи впорядженим навіки. . . , уставлений численними статуями володаря з граніту елефантинського, каменів дивовижних і каменів усяких прекрасних. . . , висота яких здіймається до неба, промені яких в лицах, що дивляться, схожі на промені сонячного диска. . . причому він має плиту володаря, викладену золотом і камінням численним, перед яким встановлено щогли, оббиті білим золотом, причому він подібний до небосхилу, що знаходиться на небі, на якому сходять Ра, озеро якого виповнене повіддю великою, володарем риб і птахів, чистих рослин, шенаб якого наповнена рабами і рабнями, дітьми правителів нагір'їв усяких, здобиччю його величності, склади якого ввібрали добро, кількість якого невідома, причому він оточений містами Сирії, будучи забезпечений дітьми правителів, худоба якого, як пісок береговий. . .

Хрестоматія по історії древнього Востока, стор. 101—702.

РОБОЧІ ПISНІ

а) Пісня орачів:

Поспішай, возжаний,

Поганяй биків! Поглянь,

князь стоїть і дивиться на нас.

- б) Пісня молотників:
*Молотіть собі, молотіть собі,
Ви, бики, молотіть собі!
Молотіть собі на корм солону, А
зерно для ваших панів. Не
спиняйтесь, Бо сьогодні сонцене пече.*

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. 1, стор. 82.

44. ГЕРОДОТ ПРО СУДНОБУДУВАННЯ В ЄГИПТІ

Вантажні судна єгиптяни будують з аканфа. . . З цього аканфа виготовляють бруси ліктів на два і складають їх разом, як цеглини. Ці дволіктеві бруси скріплюють потім довгими і міцними дерев'яними гвіздками. Коли таким чином побудують кістяк корабля, то поверх кладуть поперечні балки. Ребер зовсім не роблять, а пази законопачують папірусом. На судні роблять лише одно кермо, яке проходить наскрізь через кіль; щоглу роблять також з аканфа, а паруси із згаданого вище папіруса. Такі судна можуть ходити вгору по річці лише при сильному попутному вітрі; їх буксирують уздовж берега. А вниз за течією судна рухаються ось як. Збивають із тамарискових дощок пліт у вигляді дверей, обтягнутий плетінкою з комишу, і після цього беруть просвердлений камінь вагою в 2 таланти. Цей пліт, прив'язаний до судна канатом, спускають на воду вперед за течією, а камінь на другому канаті прив'язують ззаду. Під напором течії пліт швидко рухається, тягнучи за собою судно . . . , а камінь, який волочиться ззаду по дну річки, скеровує курс судна. Таких суден у єгиптян дуже багато, і деякі з них вантажопідйомністю в кілька тисяч талантів.

Геродот. Історія. В дев'яти книгах. Перев. Г. А. Стратановського, «Наука», 1972, II, с. 96.

З ЖИТТЄПИСУ ВЕЛЬМОЖІ УНІ

Експедиція в алебастрові каменоломні Хатнуб у середньому Єгипті (Його величність послав мене в Хатнуб, щоб доставити велику жертвну плиту з хатпубського алебастру. Я спустив для нього цю плиту, виламану в Хатнубі протягом усього лише 17 днів. Я відправив її вниз Нілом на цьому вантажному судні — я побудував йому вантажне судно з акації в 60 ліктів завдовжки і 30 ліктів завширшки, причому будівництво забрало всього тільки 17 днів — у 3-му літньому місяці, незважаючи на те, що вода не покривала ще мілин. Я причалив благополучно біля піраміди «З'являється і милостивий Меренра»). Мною було зроблено все, згідно з наказом, даним величністю мого володаря.

Друга експедиція до Нікольських порогів на півдні Єгипту в Нубію по будівельний матеріал для піраміди. Його величність посилав мене прорити 5 каналів у Верхньому Єгипті і побудувати 3 вантажних і 4 перевізних судна з акації Уауат. При цьому правителі Ірчет і Меджа поставляли для них дерево. Я

виконав усе за один рік. Вони були спущені на воду і навантажені до краю гранітом [у дорогу] до піраміди «З'являється і милостивий Меренра».

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. I, стор. 36.

РОЗДІЛ II.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Пропонований розділ має на меті ознайомити читача з найвизначнішими досягненнями античної культури, які надійшли до нас із глибин тисячоліть і посідають особливе місце в історії світової цивілізації.

Антична доба – період якісних змін в історії людства, період народження нових форм суспільного й культурного життя. Ідеалом суспільства стає вільна і політично активна людина. Саме вона виступає об'єктом і змістом культури.

Українська література ніколи не стояла осторонь світової культури. Українські митці використовували античну спадщину, намагаючись зробити її набутком свого народу.

Антична література, філософія, архітектура вабить до себе високими гуманістичними ідеалами, героїзмом, вишуканістю форм. Вони – життєдайне джерело, певною мірою норма і приклад – еталон прекрасного.

Уривки з творів античних авторів дають загальне уявлення про те чи інше літературне явище (наприклад, про міф чи байку), про устрій світу тощо. В історії світової культури, література стародавніх Греції та Риму разом з Біблією і християнською літературою загалом, відіграли унікальну роль: антична і християнська літератури заклали основи нової цивілізації – європейської, сприяли формуванню та розвитку європейських національних культур і літератур, об'єднаних християнськими етичними цінностями

ФУКІДІД (460-399 рр. до н.е.) ПРО СТАРОДАВНЮ АТТИКУ

Аттіка, з причин скудності ґрунту, з найдавніших часів не знала внутрішніх переворотів, і завжди в ній жило те саме населення. Дуже важливим підтвердженням цієї думки є і те, що в інших частинах Еллади населення внаслідок імміграції збільшилось не в однаковій мірі з Аттікою. Пояснюється це тим, що витіснювані війною або усобицями, наймогутніші жителі з іншої Еллади переходили до афінян, бо ті сиділи на землі міцно, і, стаючи відразу ж громадянами в Аттіці, вже з давньої пори зробили державу ще більшою за кількістю населення, так що пізніше, коли в Аттіці не знаходилось досить землі, афіняни відправляли колонії навіть в Іонію.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. // , стор. 104.

АРИСТОТЕЛЬ ПРО ЗАКОНИ ДРАКОНТА

... Драконтові належать закони, але він їх склав для існуючого вже державного ладу. Особливого, що варто було б згадати, в цих законах немає нічого, хіба тільки суворість їх внаслідок величини покарань.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. // , стор. 109.

ПЛУТАРХ (бл. 46-бл. 126 рр. н. е.) ПРО ЗАКОНИ ДРАКОНТА

... Солон насамперед скасував усі закони Драконта, крім закону про вбивства; він зробив це через їхню жорстокість і суворість до покарань: майже за всі злочини було призначено одно покарання – смертну кару; отже, і засуджених за неробство карали смертю, і тих, хто вкрав овочі або плоди, піддавали тій самій карі, як і святотатців і людиновбивців. Тому зрештою став славнозвісним вислів Демада, що Драконт написав закони кров'ю, а не чорною фарбою. Коли Драконта спитали, чому він за більшу частину злочинів призначив смертну кару, він, як переказують, відповів, що дрібні злочини, на його думку, заслуговують на це покарання, а для великих він не знайшов більшого.

Хрестоматія по історії древньої Греції, стор. 143.

СТРАБОН ПРО НАСЕЛЕННЯ СПАРТИ

... Усі періеки підкорялися спартанцям, але користувалися спільними законами і брали участь у державних справах і установах. Син Єврісхена Агіс позбавив їх рівності в правах і звелів їм сплачувати Спарті податі. Всі періеки підкорилися цьому наказові, а галеї, у володінні яких перебував Гелос (і називаються вони ілоти), підняли повстання; їх захопили і перетворили на рабів, правда з деякими обмеженнями: власник не міг ні звільнити їх, ні продати за кордон. Цю війну було названо війною проти ілотів. Ілотію встановили Агіс і його сподвижники... Спартанці в особі ілотів мали рід суспільних рабів, відвівши їм поселення і визначивши повинності...

Хрестоматія по історії древньої Греції, стор. 118.

ПЛУТАРХ ПРО ЗАНЯТТЯ СПАРТАНЦІВ

Серед наданих Лікургом своїм громадянам переваг була одна прекрасна, варта того, щоб їй позаздрити. Вона полягала в тому, що у них було багато вільного часу; адже займатися ні ремеслами, ні мистецтвом їм зовсім не дозволялось, а нагромаджувати багатство, що зв'язане з великим трудом і багатьма турботами, їм не було ніякої потреби, тому що багатству вже ніхто не заздирив і воно не було в пошані. Землю обробляли їм ілоти, які платили їм встановлений оброк.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. II, стор. 98.

ФУКІДІД ПРО ГРЕЦЬКУ КОЛОНІЗАЦІЮ

Тільки через довгий час, і то з трудом, Еллада остаточно заспокоїлась, у ній не було більше пересувань, і елліни почали виселяти колонії: афіняни заселили тоді Іонію і більшість островів, пелопоннесці – більшу частину Італії, Сіцилії та деякі місцевості в інших частинах Еллади. Всі ці місця були заселені після Троянської війни.

У той час як Еллада ставала могутнішою, багатіла... елліни почали споряджати флоти і більше, ніж раніш, прагнули володіти морем.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. II. стор. 66-67.

СТРАБОН ПРО ГРЕЦЬКІ МІСТА -КОЛОНІ ПІВНІЧНОГО І СХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Тут є перешийок, який відокремлює від моря так зване озеро Сапра; в ширину він має 40 стадій і утворює так званий Таврійський, або Скіфський, Херсонес. Дехто вважає, що ширина цього перешийка 360 стадій...

Місто це колись було самостійне, але зазнавало руйнувань з боку варварів і змушене було обрати собі покровителя в особі Мітрідата Євпатора... З тих пір і до цього часу місто херсонесців підпорядковане володарям Боспору...

... За названою гористою областю лежить місто Феодосія. Місто займає родючу рівнину і має гавань, яка може вмістити 100 кораблів. Ця гавань колись була кордоном між землею боспорців і таврів. І область, що простягається далі, теж родюча до Пантікапея – столиці, яка лежить біля гирла Меотиди. Відстань між Феодосією і Пантікапеєм близько 530 стадій; вся ця область хлібородна..

Пантікапей являє собою горб, населений з усіх боків в окружності на 20 стадій. На східному боці міста лежить гавань з верфями приблизно на 30 кораблів; є там і акрополь. Місто заснували мілетці. Догий час містом, як і всіма сусідніми поселеннями поблизу гирла Меотиди по обидва боки, правили володарі Левкон, Сатір і Перісад, поки Перісад не передав свою владу Мітрідату. Цих володарів називали тиранами, хоч більшість їх, починаючи з Перісада і Левкона, були достойними правителями. Останній тиран теж називався Перісадом; він не мав сил чинити опір варварам, які вимагали більшої, ніж раніше, данини, і тому передав свою владу Мітрідату Євпатору.

Страбон. Географія. В 17 книгах. IV, 1-4.

ГЕРОДОТ ПРО МАРАФОНСЬКУ БИТВУ

Після підкорення Еретрії перси простояли там кілька днів і потім відпливли далі до Аттики. Вони заганяли афінян у міжгір'я, вважаючи, що ті зроблять так само, як еретрійці. Найзручнішим місцем для дій кінноти в Аттиці був Марафон, який до того ж розташований найближче до Еретрії. Туди їх і вів Гіппій, син Пісістрата.

Довідавшись про це, афіняни теж рушили до Марафона. На чолі їхнього війська стояло десять стратегів. Десятий був Мільтіад. До афінян же... підійшли на допомогу з усім своїм ополченням платейці...

Думки афінських стратегів розійшлися: одні висловилися проти битви з мідійським військом, бо афіняни були дуже нечисленні, інші (в тому числі Мільтіад), навпаки, радили розпочати бій... Коли полемарх приєднав свій голос на підтримку Мільтіада, то було остаточно вирішено дати ворогу бій. Коли по колу настала черга командувати Мільтіаду, афіняни вишикувались в бойовому порядку ось як: начальником правого крила був полемарх Каллімах. За правим

крилом на чолі з Каллімахом йшли [аттічні] філи одна за одною, як вони йшли за ліком. Останніми вишикувались на лівому крилі платейці. Закінчивши бойове шикування, афіняни швидким кроком за поданим сигналом пішли на варварів. Побачивши, що ворог швидким кроком наближається, перси приготувалися відбити атаку. Афіняни кинулись на ворогів зімкнутими рядами і билися мужньо. Битва під Марафоном тривала довго. В центрі бойової лінії, де стояли самі перси і саки, перемагали варвари. Тут переможці розірвали ряди афінян і почали переслідувати їх прямо в глиб країни. Однак на обох крилах брали верх афіняни і платейці. Після перемоги афіняни не стали переслідувати ворогів, що кинулися тікати, а, з'єднавши обидва крила, билися з варварами, які прорвали центр. І тут теж перемогли афіняни. Потім вони почали переслідувати і рубати персів, що тікали, поки не досягли моря. Тут вони намагалися напасти на кораблі і підпалити їх. Сім кораблів захопили таким чином афіняни, а на всіх інших варвари знову вийшли в море.

У цій битві під Марафоном загинуло близько 6400 варварів, а афіняни втратили 192 чоловіка.

Геродот. Історія. VI. 102-117.

ПЛУТАРХ ПРО СОЦІАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ПЕРІКЛА

Перікл дав народу волю і почав запобігати перед ним, постійно придумуючи, як би можливо частіше влаштовувати всенародні видовища для громадян, частувати їх коштом казни, влаштовувати урочисті процесії, взагалі виховувати в місті народ не грубими втіхами. Щороку він вислав у море шістдесят трієр. Їх численний екіпаж складався з громадян, що служили за платню вісім місяців, вивчали і вправлялися разом з тим у морській справі. Потім він відправив тисячу клерухів у Херсонес, п'ятсот на Наксос, двісті п'ятдесят на Андрос, тисячу у Фракію, на границі володінь бізальтів, інших в Італію для заселення Сібаріса, перейменованого в Фурії. Цими заходами Перікл намагався очистити місто від лінивої і неспокійної... черні і в той же час полегшити становище неімущих верств народу, при чому хотів, щоб сусідство колоністів лякало союзників і, щоб перебуваючи під наглядом, вони не думали про відокремлення. Але, що найбільше радувало афінян, чим вони найбільше пишались і з чого найбільше дивувались інші, - це розкішні храми, тепер єдині свідки того, що минула прославлена велич Греції і її колишнє багатство не було вигадкою...

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. II, стор. 149.

АФІНСЬКИЙ ЗАКОН ПРОТИ ТИРАНІЇ

... Якщо хто-небудь повстане проти народу заради встановлення тиранії, або встановить тиранію, або знищить права народу афінського або демократію афінян, то людина, яка вб'є того, хто вчинив якусь із цих дій, нехай буде чистою. Не буде дозволено членові ради Ареопагу, який знищив права народу або демократію афінян, ні входити в Ареопаг, ні засідати в синедріоні, ні брати

участь у раді Ареопагу відносно чого б то не було. А якщо хто-небудь із членів ради Ареопагу, який знищив права народу афінян або демократію афінян, увійде в Ареопаг, або візьме участь в синедріоні, або братиме участь у раді з будь-якого приводу, нехай він буде позбавлений громадянських прав, він сам і його рід, а майно його належатиме народові, богині ж надійде дев'ята частина.

Хрестоматія по історії древньої Греції, стор. 428-429.

КСЕНОФОНТ ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ГРЕЦІЇ

... Я хочу розповісти, як виховували дітей у Спарті й інших місцях. Усі інші елліни запевняють, що вони найкраще виховують синів, приставляючи до них рабів-педагогів, як тільки діти починають розуміти мову. Потім вони посилають хлопчиків до шкіл, щоб ті вивчали там письмо, музичні мистецтва і гімнастичні вправи в палестрі...

Коли хлопчики стають отроками, всі елліни звільняють їх від нагляду рабів-педагогів і вчителів. Ніхто вже не розпоряджається ними і вони стають самостійними.

Хрестоматія по історії древньої Греції, стор.130,132.

ПАВСАНІЙ ПРО ХРАМ ЗЕВСА В ОЛІМПІЇ

Храм і статую Зевса споруджено з тієї здобичі, яку елейці дістали, коли вони на війні захопили Пісу і ті навколишні поселення, які разом з пісейцями відпали від них. Що Фідій був творцем цієї статуї, то доказом цього є також напис, зроблений в ногах Зевса:

“Фідій, син Харленда, афінянин, створив мене”.

Храм збудований в дорійському стилі і зовні має перистиль (колонаду навколо). Споруджено його з місцевого каменю – поросу. Висота його до фронтона 68 футів, ширина – 95, довжина – 230. Будівничин його був місцевий житель Лібон. Черепиця (на даху) зроблена не з випаленої глини, а з пентеліконського мармуру, обробленого у вигляді черепиці... З обох боків даху храму в Олімпії стоять позолочені чаші. По зовнішньому боку фриза, що йде навколо всього храму в Олімпії, висять позолочені щити, числом двадцять один, присвяти імені полководця Муммія, який переміг на війні ахеян, взяв Корінф і вигнав звідти дорян, що там жили. Щодо фронтона, то на передньому зображено підготовку до змагання Пелоса з Еномаєм на колісницях і приготування з обох боків до бігу. Зображення Зевса зроблено якраз посередині фронтона; праворуч від Зевса – Еномай; його голова вкрита шоломом; рядом з ним його дружина Стеропа, вона була також однією з дочок Атланта; перед кіньми сидить Міртіл, який був візником в Еномая; коней четверо; за Міртілом двоє людей; імена їхні невідомі. Але, звичайно, це ті, кому Еномай теж наказав доглядати коней. На цьому боці біля самого краю лежить (бог річки) Кладей; його і в усіх інших відношеннях елійці шанують більш за всі інші річки, крім Алфея. Ліворуч від Зевса зображені Пелопс і Гіпподамія, далі візник Пелопса та

його коні і двоє людей; це теж конюхи Пелопсові. І тут фронтон до кінця звужується, і тому тут теж зображено на ньому Алфея.

Усі зображення на попередньому фронтоні храму роботи Пеонія, родом із Менді у Фракії, а на задньому фронтоні – Алкамена, людини, яка жила в один час з Фідієм і вважалася другою після нього в різьбярстві. На фронтонах йому належить зображення битви лапіфів з кентаврами на весіллі Періфоя. Посередині фронтону зображено Періфоя. В Олімпі зображено більшу частину подвигів Геракла.

Хрестоматія по історії древнього мира, стор. 239–240.

ОПИС ПАВСАНІЄМ СТАТУЇ ЗЕВСА ОЛІМПІЙСЬКОГО

Бог сидить на троні: його фігуру зроблено із золота і слонової кістки; на його голові вінок немовби з маслинової гілки. У правій руці він тримає Перемогу, теж зроблену із золота і слонової кістки; на ній пов'язка і вінок на голові. У лівій руці бога скіпетр, витончено розцвічений різноманітними металами, а птах, який сидить на скіпетрі, – це орел. Із золота ж у бога його взуття і його плащ; на цьому плащі зображені тварини, а з квітів – польові лілії. Трон оздоблений золотом, коштовним камінням, чорним деревом і слоновою кісткою. На ньому зроблено зображення тварин: і у вигляді малюнка, і у вигляді рельєфних зображень.

Біля кожної ніжки трону зображено чотири Перемоги у вигляді фігур, що танцюють, і дві інші внизу біля кожної ніжки. Біля кожної з передніх ніжок лежать фіванські діти, вкрадені сфінксами, а під сфінксами Аполлон і Артеміда вражають стрілами дітей Ніоби.

Підлога перед статуєю вистелена не білим, а чорним мармуром. Цей чорний простір облямовує дещо піднята смуга з пароського мармуру, щоб затримувати олію, яка зливається сюди. Олія дуже корисна для статуї Олімпії: ця олія є засобом, що має уберегти слоновою кісткою від того псування, яке може викликати болотисте повітря Альтісу.

Хрестоматія по історії древнього мира, стор. 240.

ПЛУТАРХ ПРО ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Зовнішність Олександра найкраще передають статуї Лісіппа, і сам він вважав, що тільки цей скульптор гідний ліпити цього зображення. Цей майстер зумів точно відтворити те, що згодом наслідували багато наступників і друзів царя, – легкий похил шиї наліво і томність погляду...

Коли в Македонію під час відсутності Філіппа прибули послы перського царя, Олександр, не розгубившись, гостинно їх прийняв; він так полонив послів своєю привітністю і тим, що не поставив жодного дитячого чи малознаючого запитання..., що вони не мало дивувались і прийшли до висновку, що уславлені здібності Філіппа блякнуть перед величчю задумів і прагнень цього хлопця. Кожного разу, коли приходила звістка, що Філіпп завоював яке-небудь відоме місто або здобув славу перемогу, Олександр хмурнів, чуючи це, і казав своїм ровесникам: “ Хлопці, батько встигне захопити все, тим-то мені разом з

вами не вдасться здійснити чогось великого і блискучого”. Прагнучи не до насолод і багатства, а до доблесті й слави, Олександр вважав, що чим більше одержить він від свого батька, тим менше зможе зробити сам...

Само собою зрозуміле, що освітою Олександра займались численні вихователі, наставники і вчителі, на чолі яких стояв родич Олімпіади Леонід, чоловік суворой вдачі...

Філіпп не наважувався цілком довірити навчання і виховання сина вчителям музики та інших наук, що входять до кола загальної освіти...

Тому цар закликав Арістотеля, найбільш знаменитого і вченого з грецьких філософів.

... Олександр від природи був схильний до вивчення наук і читання книжок. Він вважав, і не рідко говорив про це, що вивчення “Іліади” – добрий засіб для досягнення військової доблесті. Список “Іліади”, виправлений Арістотелем і відомий під назвою “Іліада з шкатулки”, він завжди мав при собі....

... Маючи двадцять років, Олександр одержав царство, якому через велику заздрість і страшенну ненависть сусідів загрожувала з усіх боків небезпеки.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II, Александр, 4, 5, 8, 9.

ПЛУТАРХ ПРО БИТВУ ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО З ІНДІЙСЬКИМ ЦАРЕМ ПОРОМ

Про війну з Пором Олександр сам докладно розповідає в своїх листах. Між ворожими таборами... текла річка Гідасп. Виставивши вперед слонів, Пор весь час вів спостереження за переправою. А Олександр велів кожного дня зчиняти в таборі сильний галас, щоб варвари звикли до нього. Одної холодної і безмісячної ночі Олександр, узявши з собою частину піхоти і добірних вершників, подався далеко в бік від ворога і переправився на невеликий острів. У цей час почалася злива, подув ураганний вітер, у табір раз у раз ударили блискавки... Через негоду Гідасп здувся і розшаленів... Вони (тобто македоняни) залишили плоти і, зайшовши у воду по груди зі зброєю в руках, рушили вбхід. Вийшовши на берег, Олександр з кіннотою висунувся вперед, випередивши піхоту... Олександр вважав, що коли вороги почнуть кінний бій, то він легко переможе їх, а коли вони рушать уперед піхотинців, то його піхота встигне вчасно приєднатися до нього. Збулося перше з цих припущень. Тисячу вершників і шістьдесят колісниць, які виступили проти нього, він примусив тікати. Всіма колісницями він заволодів, а вершників загинуло чотириста чоловік. Пор зрозумів, що Олександр уже перейшов річку і виступив йому назустріч із своїм військом...

Битва йшла... з перемінним успіхом, і лише на восьму годину опір ворогів було зломлено...

Коли Пору взяли в полон і Олександр спитав, як треба з ним поводитися, Пор сказав: “По–царськи”.

Битва з Пором угамувала запал македонян і відбила у них бажання проникнути далі вглиб Індії. Лише з великими зусиллями їм вдалося перемогти

цього царя, який виставив тільки 20 тисяч піхотинців і дві тисячі вершників. Македоняни рішуче виступили проти наміру Олександра переправитися через Ганг...

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II, Александр, 60, 61.

СТРАБОН ПРО ОЛЕКСАНДРІЮ ЄГИПЕТСЬКУ

Вигоди місцеположення Олександрії різноманітні. Місце омивається двома морями, з півночі Єгипетським, а з півдня болотним озером Марійським, яке називається також Мареотідою. Озеро наповнюється водою з Нілу через безліч каналів, що йдуть в озеро і згори, і з боків; комерційний рух по цих каналах більший, ніж з моря, тому гавань коло озера багатша за морську. Там же вивіз з Олександрії більш значний, ніж звідси...

Усе місто перерізують вулиці, зручні для верхових коней та екіпажів; дві найширші вулиці, футів у сто, пересікають одна одну під прямим кутом. У місті є прекрасні громадські святилища і царські палаци, які вкривають одну четверту чи навіть третю частину всього зайнятого містом простору. Справді, кожний з царів старався додати яку–небудь прикрасу до громадських пам'ятників, і в той же час кожний із них будував для себе окремий палац, збільшуючи кількість тих, що існували до нього... Всі палаци з'єднані між собою, з гаванню і з усім, що за її межами. Частину царських будинків становить і Мусей, що має в собі місце для гуляння, зал для засідання і велике приміщення, де знаходиться їдальня вчених, які живуть при Мусеї. Колегія ця перебуває на державному утриманні і має жерця, начальника Мусею, якого колись призначили царі, а тепер цезар. Другий відділ царського палацу становить так зване Сема, приміщення для царських гробниць і для Олександра... Труп Олександра Птолемей перевіз в Олександрію, поховав його в тому місці, де він лежить і тепер, хоч і не в тій самій труні; теперішня труна скляна, а Птолемей поклав його в золоту...

Перед великою гаванню коло входу в неї з правого боку міститься острів і башта Фарос, з другого боку – підводні скелі і мис Лохіада з царським замком. З лівого боку з'єднані з мисом Лохіадою внутрішні царські палаци, в яких дуже багато різних жилих кімнат і садів; нижче викопана замкнута гавань, власність царів, і острівець Антиродос, що лежить перед викопаною гаванню; на ньому є царський палац і невелика гавань. Острівець названий так через те, що він був начебто суперником Родосу. Над ним стоїть будинок театру, далі знаходиться Посейдій, вигин... з храмом Посейдона.... Далі йде Цезарій (храм Цезаря), Емпірій і товарні склади; за цим ідуть корабельні верфі до Гептастадія.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. II, стор. 248–249.

ДЕДАЛ І ІКАР

(викладено за поемою Овідія “Метаморфози”)

Найбільшим митцем, скульптором і зодчим Афін був Дедал, нащадок Ерехта. Про нього розповідали, що він вирізьблював з білосніжного мармуру

такі дивні статуї, що вони були як живі; здавалось, що статуї Дедала дивляться і рухаються. Багато інструментів винайшов Дедалі для своєї роботи; ним були винайдені сокира і свердел. Далеко йшла слава про Дедала.

У цього великого художника був племінник Тал, син його сестри Пердіки. Тал був учнем свого дядька. Вже в ранній юності вражав він усіх своїм талантом і винахідливістю. Можна було передбачити, що Тал далеко перевищить свого вчителя. Дедал заздрив племінникові і вирішив його вбити. Одного разу Дедал стояв з племінником на високому Афінському акрополі біля самого краю скелі. Певний був митець, що його злочин залишиться безкарним. Упавши зі скелі, Тал розбився на смерть. Дедал поспішно зійшов з Акрополя, підняв тіло Тала і хотів уже таємно закопати його в землю, але застали Дедала афіняни, коли він копав яму. Злочин Дедала відкрито. Ареопаг засудив його до страти.

Рятуючись від смерті, Дедалі утік на Крит до могутнього царя Міноса, сина Зевса і Європи. Мінос охоче прийняв під свій захист великого митця Греції. Багато чудових творів мистецтва виготував Дедалі для царя Криту. Він збудував для нього і знаменитий палац Лабіринт з такими заплутаними ходами, що, раз увійшовши до нього, неможливо було знайти вихід. У цьому палаці Мінос замкнув сина дружини своєї Пасіфаї, жахливого Мінотавра, потвору з тілом людини і головою бика.

Багато років жив Дедал у Міноса. Не хотів відпускати його цар з Криту; тільки сам він хотів користуватися мистецтвом великого художника. Немов полоненого, тримав Мінос Дедала на Криті. Дедал довго думав, як утекти йому, і, нарешті, знайшов спосіб визволитися з критської неволі.

–Якщо я не можу, – вигукнув Дедал, – урятуватись від влади Міноса ні сухопуттю, ні морем, то відкрите ж для втечі небо! Ось мій шлях! Усім володіє Мінос, лише повітрям не володіє він!

Взявся до роботи Дедал. Він набрав пер, поскріплював їх льняними нитками й воском і почав виготовляти з них чотири великих крила. Поки Дедал працював, син його Ікар грався біля батька: то ловив він пух, що злітав від подуву вітерця, то м'яв у руках віск. Хлопчик безтурботно грався, його бавила робота батька. Нарешті Дедалі скінчив свою працю; готові були крила. Дедалі прив'язав крила за спину, просунув руки в петлі, закріплені на крилах, змахнув ними і плавно піднісся в повітря. З подивом дивився Ікар на батька, який ширяв у повітрі, немов величезний птах. Дедал спустився на землю і сказав синові:

–Слухай, Ікаре, зараз ми полетимо з Криту. Будь обережний під час льоту. Не спускайся дуже близько до моря, щоб солоні бризки хвиль не змочили твоїх крил. Не підіймайся й близько до сонця: спека може розтопити віск, і розлетяться пера. За мною лети, не відставай від мене.

Батько з сином одягнули крила на руки і легко полинули. Усі, хто бачив, як вони високо летіли над землею, думали, що це два боги несуться в небесній блакиті. Часто обертався Дедалі, щоб подивитися, як летить його син. Вони минули вже острови Делос, Парос і летять усе далі і далі.

Швидкий політ бавить Ікара, все сміливіше помахує він крилами. Ікар забув поради батька: він не летить уже слідом за ним. Сильно махнувши

крилами, він злетів високо під саме небо, ближче до променистого сонця. Палюче проміння розтопило віск, що скріплював пера крил, повипадали пера і розлетілись далеко в повітрі, гнані вітром. Махнув Ікар руками, але немає на них більше крил. Стрімголов упав він з страшної височини в море й загинув у його хвилях.

Дедалі обернувся, дивиться навкруги. Немає Ікара. Голосно почав він кликати сина:

– Ікаре! Ікаре! Де ти? Озвися?

Нема відповіді. Побачив Дедал на морських хвилях пера з крил Ікара і зрозумів, що трапилось. Як зненавидів Дедал своє мистецтво, як зненавидів той день, коли задумав урятуватися з Криту повітряним шляхом.

А тіло Ікарі довго носилося по хвилях моря, яке стало називатися по імені загиблого Ікарійським. Нарешті, прибили його хвилі до берега острова; там знайшов його Геракл і поховав.

Дедалі вже летів далі і прилетів, нарешті, в Сицилію. Там він оселився у царя Кокала. Мінос дізнався, де заховався митець, вирушив з великим військом у Сицилію і зажадав, щоб Кокал видав йому Дедала.

Дочки Кокала не хотіли позбутись такого митця, як Дедал. Вони вдалися до хитрощів. Умовили батька погодитись на вимоги Міноса і прийняти його як гостя в палаці. Коли Мінос приймав ванну, дочки Кокала вилили йому на голову котел окропу; помер Мінос у страшних муках. Довго жив Дедалі у Сицилії. А останні роки життя провів на батьківщині, в Афінах; там став він родоначальником Дедалідів, славного роду афінських митців.

Переказав Микола Кун.

СТАРОГРЕЦЬКА БАЙКА

БАЙКИ ЕЗОПА

Байка як жанр сформувалась у Стародавній Греції ще у VIII – VII ст. до н. Хр., хоч прийнято вважати її творцем Езопа, життя якого датується серединою VI ст. до н. Хр. Його вперше згадує історик Геродот і повідомляє, що він був рабом якогось Іадмона на острові Самос і байкарем і що його за щось убили в Дельфах. Згодом про Езопа було складено багато різних легенд, із яких виникла народна книга про його життя. Народна фантазія зробила його вихідцем із варварської Фрігії, країни в Малій Азії, нагородила потворною зовнішністю, віддала у рабство філософові й учителеві Ксантові, тобто “рудому”, який порівняно з невченим Езопом виглядає великим невігласом. Легенда зробила ворогами Езопа дельфійських жерців, оскільки Езоп докоряв їм, що вони не сіють, не жнуть, а годуються жертвами еллінів, і поклонявся не Аполлонові, а Мнемозині і Музам. Тому жерці жорстоко відомстили Езопові: вони підкинули йому чашу і звинуватили в крадіжці, за що Езоп начебто був скинений зі скали.

ВОВК ТА ЯГНЯ

Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слухний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоч він стояв і вище по течії, але почав обвинувачувати Ягня, що Воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповіло, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчками губ, і що, зрештою, Воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді вовк зауважив: "Минулого року ти зневажило мого батька". – "Мене тоді ще й на світі не було", – відповіло Ягня. Але Вовк сказав йому: "Хоч як би ти виправдовувалось, Я все одно тебе з'їм".

Байка доводить, що навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзвся чинити кривду.

Переклав Юрій Мушак

ВОВК І ЧАПЛЯ

Вовк проковтнув кістку і всюди шукав порятунку.
Натрапивши на Чаплю, він попросив її витягти за Плату в нього кістку. Чапля встромила голову у вовчу Глотку, витягнула кістку й зажадала обіцяної плати. Але Вовк їй відповів: "Мало тобі, що ти свою голову Врятувала з вовчої пащі, а ти ще й плати вимагаєш?"

Ця байка доводить, що для негідників уже те, що вони не шкодять, є величезним, з їх погляду, благодіянням.

Переклав Юрій Мушак

КРУК І ЛИСИЦЯ

Крук украв кусок м'яса і сів на якесь дерево.
Побачила це Лисиця й захотіла відібрати м'ясо.
Вона стояла перед Круком і почала вихвалити його Велич і красу, кажучи, що йому найбільше з усіх Годилося б царювати над птахами, і це сталося б Напевно, коли б він мав голос. Крук хотів похвалитися, Що в нього є голос, закрикав і випустив м'ясо.
Лисиця підбігла, вхопила м'ясо і сказала: "О Круче, Коли б ти мав також розум, тобі більше не бракувало б Нічого, щоб стати царем".

Ця байка стосується нерозумної людини.

Переклав Юрій Мушак

ХЛІБОРОБ І ЙОГО ДІТИ

Хлібороб, відчувши, що скоро помре, вирішив
Навчити своїх дітей добре обробляти землю.

От він покликав їх і сказав: “Діти, в одному
З моїх виноградників закопано скарб”. Після
Його смерті діти взялися за лемеші та мотики
І скопали все своє поле, але так і не знайшли
Скарбу. Зате врожай з виноградників
Був у декілька Разів більший.

Байка доводить, що скарб для людей – це набуте працею.

Переклав Юрій Мушак

ХЛІБОРОБОВІ ДІТИ

Хліборобові діти між собою не мирилися.
Він їх часто вмовляв, але слова не допомагали.
Тоді хлібороб вирішив вплинути на них ділом
І сказав їм принести в’язку різок. Коли вони
Виконали те, що він їм загадав, батько дав їм
В’язку і наказав зламати її. Але діти, хоч як
Силкувалися, не змогли цього зробити. Тоді
Батько розв’язав в’язку і дав кожному по різці.
Коли вони легко переламали їх, батько промовив:

“Отак і ви, діти, коли ж житимете в незгоді, вас легко переможуть”.

**Байка доводить, що коли згода між людьми – їх важко перемогти,
коли незгода – легко.**

Переклав Юрій Мушак

ХЛІБОРОБ І ЗМІЯ

Хлібороб узимку знайшов задубілу від холоду
Змію і, пожалівши її, поклав за пазуху. Змія
Відігрілася, прийшла до пам’яті і вкусила свого
Благодійника. Хлібороб, умираючи, сказав: “Страждаю
По заслuzі, бо пожалів гадину”.

**Байка доводить, що негідники не змінюють своєї вдачі навіть і тоді,
коли їм роблять найбільше добро.**

Переклав Юрій Мушак

МУРАШКИ І ЦИКАДА

Мурашки взимку сушили на сонці вогке збіжжя,
Коли до них підійшла голодна Цикада й попросила,
Щоб їй дали їсти. Тоді вони спитали її, чому вона
Не заготувала собі харчів улітку, а вона їм:
“Мені все було ніколи, я співала”. На це Мурашки,

сміючись, відповіли: “Якщо ти співала влітку,
то потанцюй узимку”.

Не слід зневажати нічого, щоб згодом не довелося шкодувати.

Переклав Андрій Білецький

СТАРОДАВНІЙ РИМ

ПЛУТАРХ ПРО ЗАСНУВАННЯ РИМА

Від кого і з якої причини місто Рим дістало свою... назву, думки письменників неоднакові. Одні вважають, що пеласги, які обійшли трохи не весь світ і скорили мало не всі народи землі, поселилися там і назвали місто на знак сили своєї зброї. Інші твердять, що після взяття Трої нечисленним утікачам вдалося сісти на кораблі; вітром їх прибило до берега Етрурії, і вони стали на якір біля гирла річки Тібр. Жінки з великими труднощами переносили плавання і дуже страждали, і ось якась Рома, яка, мабуть, стояла вище за інших і знатністю роду і розумом, подала подругам думку спалити кораблі. Так вони і зробили; спочатку чоловіки гнівались, але потім хоч-не-хоч угамувались і оселились поблизу Паллантія, а коли незабаром усе склалося краще, ніж вони сподівалися, – ґрунт виявився родючим, сусіди прийняли їх дружньо, – вони вшанували Рому всілякими знаками поваги і, між іншим, назвали її ім'ям місто, причиною заснування якого була вона.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В трех томах. Т. I. М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 25.

ТІТ ЛІВІЙ ПРО ЗАСНУВАННЯ РИМА

... Ромул і Рем захотіли заснувати місто там, де були знайдені і виховані... Проте до цих розрахунків домішався шкідливий вплив дідівського зла – пристрасті до царської влади, наслідком чого був ганебний бій, що виник через маловажну обставину. Брати були близнятами, справу не можна було вирішити на основі першості за народженням, і тому Ромула вибирає Палатінський, а Рем – Авентінський горб для ворожіння, щоб боги, покровителі тих місцевостей, вказали знаменнями, кому дати ім'я місту і кому управляти ним.

Розповідають, що знамення – 6 шулік – з'явилося раніше Ремові, і воно було вже провіщене, коли Ромулу з'явилося подвійне їх число, і ось того і другого юрба прихильників вітала як цар: одні вимагали царської влади для свого вождя, обґрунтовуючи це перевагою в часі, другі – в числі птахів. Зчинилася сварка, а викликане нею роздратування привело до бійки, під час якої був убитий Рем.

Проте більш поширена легенда, що Рем, глузуючи з брата, перескочив через стіни нового міста, розгніваний цим Ромул убив його, сказавши: “Так буде з кожним, хто перескочить через мої стіни”. Отже, Ромул заволодів царством, а місто було назване ім'ям засновника...

Історики Рима. М., 1970, стор. 147.

ПОЛІБІЙ ПРО ВІЙСЬКО ГАННІБАЛА

... [Ганнібал] повів за собою п'ятдесят тисяч піхоти і коло дев'яти тисяч кінноти; перейшов з ними через так звані Піренейські гори до місця переправи через річку, що називається Роданом. Військо його відзначалось не так численністю, як міцністю здоров'я і було чудово випробуване в безперервних битвах в Іберії.

Полибий. Всеобщая история. Т. I, стор. 280.

ТІТ ЛІВІЙ ПРО ПОРАЗКУ РИМЛЯН У БИТВІ ПІД КАННАМИ (216 р. до н.е.)

На думку сучасників, число сил, що були у війську в Ганнібала, досягло сорока тисяч піхоти і десяти тисяч кінноти ... Римляни стояли лицем на південь, а карфагеняни на північ, і світло сонячних променів падало на них збоку, що було для останніх дуже сприятливою обставиною, а вітер, який тубільці називають вултурном, гнав хмари пилу прямо в обличчя римлянам...

Кажуть, що в цьому бою римляни втратили сорок п'ять тисяч чоловік піхоти і дві тисячі сімсот вершників, половина на половину громадян і союзників. Серед загиблих були обидва консульські квестори ..., двадцять один військовий трибун; багато колишніх консулів, преторів та едилів, серед них Гн. Сервілій Гемін і М. Мінуцій, останній був минулого року проводирем вершників, а за кілька років до того консулом. Крім того, загинуло вісімдесят чоловік почасти сенаторів, почасти людей, які займали такі посади, що дають право на вхід у сенат; усі вони добровільно записались на службу в легіони. В полон дісталось ворогові, як кажуть, до трьох тисяч чоловік піхоти і триста вершників.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. III, стор. 50, 52-53.

АППІАН ПРО ПОВСТАННЯ СПАРТАКА

... Спартак почав робити наскоки на околишню місцевість. Помічниками у нього були гладіатори Еномай і Крікс. Оскільки Спартак ділився здобиччю нарівно з усіма, то скоро у нього зібралось багато народу. Спочатку проти нього був посланий Варіній Глабр, а потім Публій Валерій ... У Варінія навіть коня відняв сам Спартак. До такої небезпеки дійшов римський полководець, що мало не потрапив у полон до гладіаторів. Після цього до Спартака збіглося ще більше народу, і військо його досягло вже 70 000. Бунтівники кували зброю і збирали припаси. Римляни висилали проти них консулів з двома легіонами. Один з них біля гори Гарган розбив Крікса, що командував 30-ти тисячним загоном. Сам Крікс і дві третини його війська полягли в битві. Спартак же швидко просувався через Апеннінські гори до Альп, а звідти до кельтів. Один з консулів випередив його і закрити шлях до відступу, а другий доганяв ззаду. Тоді Спартак, напавши на них по одному, розбив обох. Консули відступили в

цілковитому безладді, а Спартак, принісши жертву духові Крикса 300 полонених римлян, з 120 000 піхоти поспішно рушив на Рим. Він наказав спалити весь зайвий багаж, убити всіх полонених і перерізати в'ючний скот, щоб іти без нічого. Тут сталася друга велика битва, і знов римляни були розбиті. Проте Спартак змінив рішення іти на Рим. Він вважав себе ще не рівносильним з римлянами, бо його військо далеко не все було в достатній бойовій готовності ...

Аппіан. Гражданские войны. I, стор. 79.

ПЛУТАРХ ПРО ПОВСТАННЯ СПАРТАКА І ЙОГО ЗАГИБЕЛЬ

Претор Клодій, присланий з Рима з трьохтисячним загоном, обложив їх на горі, що мала тільки один крутий і вузький узвіз, який став стерегти. Схили гори були стрімкі і гладкі. На горі росло багато дикого винограну. Гладіатори зрізали підходящі лози і зробили з них міцні і довгі драбини. Спустивши їх уздовж кручі так, що вони діставали до підніжжя гори, гладіатори всі, крім одного, благополучно зійшли вниз. Той, що залишився на горі, щоб стерегти зброю, після того як усі спустилися, став кидати її вниз, і скинувши все, спустився сам ...

Спартак був змушений вишикувати все військо в бойовий порядок. До нього підвели коня. Видобувши меч і сказавши, що коли він переможе, у нього буде багато прекрасних коней ворога, а коли зазнає поразки, вони йому не будуть потрібні, Спартак заколов коня. Потім він кинувся на самого Красса, але через масу тих, що билися, і поранених йому не вдалося добратися до нього. Зате він убив двох центуріонів, які вступили з ним у бій. Нарешті почет Спартака втік, а він, оточений великою кількістю ворогів і мужньо відбиваючи їх удари, кінець кінцем був порубаний ...

Помпей остаточно знищив рабів у відкритому бою, а він, Помпей, вирвав саму війну з корінням.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В трех томах. Т. II, М., Изд-во АН СССР, 1963, стор. 242, 246.

ЛУКІАН САМОСАТСЬКИЙ ПРО РЕМЕСЛО І РЕМІСНИКІВ

Становище ремісників

Дитино моя, я – Освіченість, до якої ти, либонь, вже звик і яку знаєш ...

Перша жінка пророчила тобі, які блага ти добудеш собі, якщо станеш каменярем. Ти станеш найпростішим ремісником, що натруджуватиме своє тіло, на якому лежатимуть усі надії твого життя, ти житимеш у невідомості, маючи невеликий і нужденний заробіток. Ти будеш невеликого розуму, триматимешся простакувато, друзі не стануть сперечатися через тебе, вороги не боятимуться тебе, співгромадяни не заздритимуть. Ти будеш тільки ремісником, яких багато серед простого народу; завжди ти будеш тремтіти перед сильним і служити тому, хто вміє добре говорити; ти житимеш як заєць, якого всі цькують, і станеш здобиччю сильнішого. І навіть якби ти виявився

Фідієм або Поліклетом і створив багато прегарних витворів, то твоє мистецтво всі хвалитимуть, але ніхто, побачивши ці твори, не захоче бути таким, як ти, якщо він тільки при повному розумі.

Хрестоматія по історії древнього Рима, стор. 386.

З КЛЯТВЕНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ БУДІВЕЛЬНИКА

Клянуся щастям панів наших, Гая Аврелія Валерія Діоклетіана і Марка Аврелія Валерія Максиміана імператорів Августів, що я вирушаю в найсвітліше місто Олександрію і перебуватиму там на будівництві лазень, виконуючи ту саму будівельну роботу, [що й тут], на встановлений час, і що я не залишу [цю роботу], поки не буду звільнений від неї і не заслужу ніякого докору, або ж я викличу на себе кару за порушену клятву...

Хрестоматія по історії древнього Рима, стор. 399

УЛЬШАН ПРО БОРТЬБУ ІЗ СПЕКУЛЯЦІЄЮ ЗЕРНОМ

Слід приборкати пожадливість тих, хто спекулює зерном, треба [стежити], щоб вони не переховували скуплений товар, щоб багаті не відмовлялися продавати свої продукти по справедливих цінах, очікуючи на менш багатий ужиток, і щоб тим не обтяжувалась анона. Покарання [порушників закону] різні: якщо це купці, їм слід заборонити торгівлю, іноді засилати, маленьких людей присуджувати до примусових робіт...

Хрестоматія по історії древнього Рима, стор. 402

ФЕДР ПРО СОЦІАЛЬНУ НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Коли змінюється той, хто править громадянами, для бідних не змінюється ніщо, крім імені пана.

Бідний, який силкується наслідувати могутнього, гине ...

Маленькі люди завжди терплять від ворожнечі могутніх.

Я, коли ще був хлопчиком, колись прочитав вислів: відверто висловлювати невдоволення – для плебея святотатство.

Хрестоматія по історії древнього Рима, стор. 50.

ФЕДР. БАСНИ

ЛИСА И ВОРОН

Кто любит слушать похвалы коварных уст,

Позорно тот, наказанный, раскается.

Когда похитил ворон сыр с оконницы

И съест его хотел, присев на дерево,

Лиса, подкравшись, завела такую речь:

«Ах, ворон, как твои сияют пёрышки,
Как ты лицом прекрасен и осанкою!
Будь голос у тебя – всех птиц затмил бы ты!»
Тот, сдуру вздумав отличиться пением,
Из клюва выпускает сыр, который вмиг
Лисы коварной пасть хватает жадная.
И лишь тогда воронья дурь раскаялась.
Отсюда видно, что всего важнее ум:
Сама добродетель уступает хитрости.

Ф е д р Б а б р и й. Басни. – М., 1962. – С.12.

ЛИСА И АИСТ

Не делай зла: иначе, учит басенка,
Тебе твои же плутни будут карою.
Лиса к обеду пригласила аиста
(Гласит молва) и на тарелку плоскую
Похлебки жидкой налила, которую
Не склюнуть было аисту голодному.
Ответный пир готовя, аист кашею
Кувшин наполнил и, клюв туда просунувши,
Наелся сам, замучив гостью голодом.
И так сказала птица перелётная
Лисе, края кувшина тщательно лижущей:
«Кто дал пример – терпи от тех, кто брал пример».

Там же. – С. 17.

ЛИСА И ВИНОГРАД

Под лозами лиса, терзаясь голодом,
До виноградных гроздьев вспрыгнуть силилась,
Но не смогла, и уходя, промолвила:
«Ещё незрел он: не люблю кислятины!»
Кто на словах порочит непосильное,
Своё здесь должен видеть поведение.

Там же. – С. 39.

СВЕТОНІЙ ТРАНКВІЛЛ ПРО ВЛАШТУВАННЯ ВИДОВИЩ ЗА АВГУСТА

Театральні видовища він іноді влаштовував у всіх кварталах міста, на багатьох підмостках, всіма мовами; гладіаторські бої – не тільки на форумі або в амфітеатрі, а й у цирку і в септах..., змагання атлетів – також на Марсовому полі, де були збудовані дерев'яні трибуни, нарешті, морський бій – на ставку, викопаному за Тібром, де тепер Цезаревий гай. У дні цих видовищ він розставляв по Риму караули, щоб уберегти збезлюдніле місто від грабіжників.

У цирку в нього виступали візники, бігуни та звіробої: іноді це були юнаки із найзнатніших сімей. Влаштовував він не раз і троянську гру з участю старших і молодших хлопчиків, щоб вони за славним давнім звичаєм показали себе гідними своїх благородних предків...

Серед глядачів, які раніше сиділи безладно і поводитися ропущено, він навів і встановив порядок...

Солдатів він відокремив від громадян. Серед простого люду він відвів окремі місця для людей одружених, окремий клин – для неповнолітніх і сусідній – для їхніх наставників, а на середніх місцях заборонив сидіти одягнутими в темні плащі.

Гай Светоний Транквилл. Життя дванадцяти цезарей, стор. 52-53

ЦЦЕРОН ПРО ОРАТОРІВ ТА ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

А моя думка така, що ніхто не може бути в усіх відношеннях досконалим оратором, якщо він не вивчить усіх найважливіших предметів і наук. Справді, мова повинна бути пишним плодом знання предмета; якщо оратор не засвоїть і не пізнає предмет своєї мови, то словесна форма такої мови є пустим і торхи чи не дитячим базіканням...

Кому, наприклад, не відомо, що сила оратора найбільше виявляється в умінні викликати в слухачів гнів, ненависть або скорботу і від цих ефектів схилити їх назад до м'якості й милосердя.

Існують, взагалі, два елемента, що прикрашають прозову мову: приємність слова і приємність розмірів. У словах закладений немовби якийсь матеріал, а в ритмі – його оздоблення. Але, як і в інших галузях, винаходи, викликані необхідністю, старші від тих, які породжуються шуканням насолоди; так і тут: гола і необроблена мова, яка призначена лише для висловлювання думок, була винайдена на багато століть раніше, ніж мова художня...

Мова стає ритмічною не тільки завдяки наявності в ній розміру, але також і завдяки побудові і, як вище було сказано, завдяки характерові симетричного розташування слів.

Древнеримские мыслители. К., Изд-во Киевского госуниверситета, 1958. стор. 38-39, 43-45.

СЕНЕКА ПРО ПРИРОДУ ВІТРІВ І ЗЕМЛЕТРУСІВ

Про вітри

Вітер – це потік повітря. Дехто дає таке визначення: вітер – це повітря, що тече в один бік. Це друге визначення, мабуть, точніше, бо повітря ніколи не буває таким не рухомим, щоб перебувати в цілковитому спокої: завжди є якийсь рух його. Так само ми говоримо про море, що воно спокійне, коли воно трошки хвилюється і не жене хвиль в один бік.

Про землетруси

Існує, як вважає Посідоній, два види рухів землі. Кожний вид має власну назву; один з них – струс, це – коли земля коливається, другий вид – качання, коли земля, наче корабель, хилиться то в один, то в другий бік. Я вважаю, що є ще й третій вид... Адже недаром предки наші говорили про “дрижання землі”... Це – найменш небезпечний випадок землетрусу.

Древнеримские мыслители, стор. 90, 94.

ПЛІНІЙ СТАРШИЙ ПРО ФОРМУ ЗЕМЛІ

Відносно землі всі додержуються однакової думки. Ми називаємо її кругом земним і усвідомлюємо, що вона являє собою кулю, яка має два полюси... Ніч і день не бувають одночасно на всій землі, тому що на боці земної кулі, протилежному сонцю, буває ніч, а на другому (оберненому до сонця) – день.

Древнеримские мыслители, стор. 135, 140.

КІПРІАН ПРО КРИЗУ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в III ст. н. е.

Дивись: шляхи зайняті розбійниками, моря замкнуті піратами, скрізь війна, табори, криваві страхіття. Весь світ зрошений кров'ю, що взаємно проливається, і людино-вбивство вважається злочином тільки коли його здійснюють окремі особи, а коли воно здійснюється публічно, то вважається доблестю. Безкарність за вчинки забезпечується не відсутністю провини, а жадливістю злодіяння... Невинність не охороняється навіть у тому самому місці, де її належить захищати. Взаємні чвари розпалюються до шаленства, немає миру і серед тог, і на форумі лунають крики ворожнечі. Там на поготові і меч, і спис, і знаряддя катування: щипці, і диба, і вогонь. До єдиного людського тіла застосовується більше катувань, ніж є у нього членів. Хто ж захистить від усього цього? Патрон? але він віроломець і обманщик. Суддя? але він торгує своїми присудами ... нема ніякого страху перед законами, ніякої поваги ні до слідчого, ні до судді. Що продажне, те не викликає страху.

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. III, стор. 221.

ПЕРЕЛІК ЦІН, ВИЩЕ ЯКИХ НІХТО НЕ МОЖЕ БРАТИ

Про заробітну плату

Сільський батрак з харчами за 1 день	25
Муляр	50
Столяр	50
Тесляр	50
Випалювач вапна	50
Робітник по мармуру	60
Робітник по мозаїці з харчами за 1 день	60

Маляр	75
Художник-маляр	150
Стельмах	50
Коваль	50
Пекар	50

Про плату за навчання

Учителеві гімнастики за 1 учня	50
Вихователеві за 1 дитину на місяць	50
Початковому учителю за хлопчика	50
Учителеві арифметики на місяць	75
Стенографу	75
Переписувачу	50
Учителеві грецької, латинської мов	200
Учителеві риторики або софісту	250
За проведення слідства	1000
Архітектору за 1 учня на місяць	100

Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. III, стор. 229-233.

САЛЬВІАН ПРО СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС У РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ в V ст. н. е.

Тим часом бідняків грабують, удів і сиріт утискають – усе це в такій мірі, що багато хто з них, і такі, що походять не з невідомих родів, і виховані з щедрвстю, тікають до ворогів, щоб не вмерти від гніту державного переслідування, і немовби шукають у варварів римську гуманність, бо не можуть стерпіти серед римлян варварську нелюдськість. І хоч вони відрізняються від тих, до кого тікають, і звичаями, і мовою, і навіть тим, що, я б сказав, їм гидкий запах варварських тіл і одягу, однак воліють краще терпіти серед варварів чужий їм спосіб життя, ніж серед римлян жорстоку несправедливість. Тому вони скрізь переселяються або до готів, або до багаудів, або до інших варварів, які мають владу в яких-небудь областях і не жалкують, що переселились, вважаючись вільними. Тому ім'ям римських громадян, яке раніше не тільки високо цінилось, а й купувалось по дорогій ціні, тепер нехтують і уникають його і вважають не тільки маловажним, а й майже ненависним ... і звідси випливає, що навіть тих, хто не втік до варварів, примушують бути варварами, а саме більшість іспанців, і не менша частина галлів, і всі, нарешті, кого в усьому римському світі римська жорстокість робить не римлянами.

Хрестоматія по історії древнього Рима, стор. 609.

АММІАН МАРЦЕЛЛІН ПРО СУСПІЛЬНИЙ ЛАД І СПОСІБ ЖИТТЯ АЛАНФІВ

Алани (немає потреби перелічувати тепер їхні різні племена), живучи далеко одні від одних, як номади перекочовують на величезну відстань ... у них немає ніяких куренів, немає турботи про хліборобство, їдять вони м'ясо і п'ють багато молока, живуть у кибитках з вигнутим покриттям, і перевозять їх по безкраїх степах ... женучи поперед себе запряжених тварин і стада, вони пасуть їх; найбільш старанно вони доглядають коней ...

Майже всі алани високі на зріст і гарної вроди, з русявим волоссям; вони страшні стримано-грізним поглядом своїх очей, дуже рухливі внаслідок легкості озброєння і в усьому схожі на гуннів ... як як мирний спосіб життя приємний людям спокійним і тихим, так їм дають втіху небезпеки і війни ... У них не видно ні храмів, ні святилищ, ніде не побачиш у них навіть вкритих соломною хатин; вони за варварським звичаєм встромлюють у землю меч і з благоговінням поклоняються йому як марсу ... Вони не мали ніякого уявлення про рабство, будучи всі однаково благородного походження, і начальниками вони і досі обирають осіб, які довгий час відзначалися воєнними подвигами.

Аммиан Марцеллін. Історія. Стор. 241-243.

АММІАН МАРЦЕЛЛІН ПРО СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ГУННІВ

При ... неприємній людській подобі вони настільки загартовані, що не вживають ні вогню, ні приготовленої їжі, а їдять коріння польових трав і напівсире м'ясо всякого скота, яке кладуть між своїми стегнами і кінськими спинами і скоро нагрівають парінням ... У них не можна знайти навіть вкритого очеретом куреня; мандруючи по горах і лісах, вони з самого малку привчаються зносити холод, голод і спрагу ... Вони одягаються в одягу полотняну або пошиту з шкурок лісових мишей; у них немає різниці між домашньою і вижідною одягою ... Голови вони покривають кривими шапками, а волохаті ноги захищають козячими шкурами; взуття не пригнане ні на яку колодку, заважає виступати вільним кроком. Через те вони погано діють у піших сутичках; та зате, немовби прирісши до своїх витривалих, але потворних на вигляд конячок ..., вони виконують усі звичайні свої справи; на них кожний з цього племені ночує і днює, купує і продає, їсть і п'є, пригнувшись до вузької шиї своєї скотини, поринає в глибокий сон з різними сновидіннями ...

Вони не підпорядковані суворій владі царя, а вдовольняються випадковим керівництвом найзатніших ... У них ніхто не займається хліборобством і ніколи не береться до сохи. Всі вони, не маючи ні певного місця проживання, ні домашнього вогнища, ні законів, ні сталого способу життя, мандрують по різних місцях, наче вічні втікачі, з кибитками, в яких вони проводять життя ... Цей рухливий і вітчайдушний народ, палаючи невгомною пристрастю до загарбання чужої власності, посуваючись вперед серед грабежів і різні сусідніх народів, дійшов до аланів, колишніх массагетів.

Аммиан Марцеллін. Історія. Стор. 237-239.

РОЗДІЛ III.

КІММЕРІЙСЬКО-САРМАТСЬКА ДОБА. СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ.

Розділ хрестоматії присвячений найдавнішим сторінкам історії України. У цьому періоді ще багато загадок і невирішених проблем. Одна з них — походження і розселення слов'ян. Багаторічні дослідження істориків, археологів, антропологів, етнографів, лінгвістів все ж таки дають можливість скласти загальну уяву протоісторії слов'ян.

Найважливіші відомості з історії протослов'янських племен дає археологія. Зокрема, однією з найбільш відомих є трипільська археологічна культура, що датується IV—III тис. до н. Хр. Більш пізні археологічні культури України — зарубинецька і черняхівська (I тис. до н. Хр.— I тис. н. е.) вважаються ранньослов'янськими.

Предків слов'ян можна ймовірно знайти серед племен бронзового віку в басейні річок Одри, Вісли, Дніпра, Дунаю. Вірогідно про предків слов'ян говорить Геродот. Згадуючи землеробські племена Середнього Подніпров'я V ст. до н. е., Геродот, очевидно, має на увазі слов'ян. Він називає їх «сколотами» або «борисфенітами» (Борисфен — Дніпро).

У античних авторів — Плінія Старшого, Тацита, Птолемея Клавдія — ми знаходимо згадку про слов'ян під ім'ям «венеди», хоча це, зрозуміло, не самоназва слов'ян. За даними інших джерел, близько середини I тис. до н. Хр. венеди розділилися на дві групи — склавів і антів.

Помітну роль в історії України відіграли кіммерійці, скіфи і сармати. «Земля кіммерійців» згадується Гомером в «Одисеї» як така, що розташована на північ від Чорного моря. Після перемоги над кіммерійцями неосяжні простори степової України заселили скіфи.

У V ст. до н. Хр. Геродот описав Скіфію. Він окреслив величезний квадрат скіфських володінь. Цей умовний квадрат населяли вісім народів, де скіфи займали тільки одну п'яту частину. Майже половина землеробських племен середини скіфського квадрата мешкала на території стародавньої слов'янської прабатьківщини. Греки купували хліб у цих племен, які проживали в Подніпров'ї і помилково називали їх скіфами, Геродот же приводить їхню самоназву — «сколоти».

Інші джерела відносяться до періоду сутичок антів (слов'ян) з готами і Візантійською імперією. Секретар готських королів в Італії Йордан в VI ст. у своєму творі «Про походження і діяння гетів» описав події IV ст. — зіткнення готів з антами. Йордан подає цікаві відомості про росомонів і антів, які вбили вождя готів Германаріха і про подальшу боротьбу, яка привела до поразки антів і смерті короля антів Боза.

Цікаві відомості про слов'ян подає візантійський письменник Прокопій Кесарійський, який служив у VI ст. секретарем візантійського полководця Велізарія. У праці Прокопія багато фактичного матеріалу до історії східних слов'ян.

Найважливішим вітчизняним джерелом історії України є «Повість временних літ» за Іпатійським списком. Складена монахом Києво-Печерського монастиря Нестором близько 1113 року, вона містить матеріали про східнослов'янські племена, заснування і розвиток Києва, утворення держави, перших князів; написана мовою, близькою до живої давньоруської XI – XII ст.

Джерела, наведені в першому розділі хрестоматії, дають уявлення про найдавнішу історію України, народів, що її населяли.

МЕЛЬПОМЕНА (фрагменти)

11. Та є ще й інший переказ. Він найбільше поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним кочові скіфи жили в Азії. На них найшли війною масагети¹. Під їх натиском скіфи перейшли до країни кіммерійців²,— бо ця країна, що її тепер займають скіфи, належала здавна, як кажуть, кіммерійцям. Як зачули кіммерійці, що підходять скіфи, зібрали велике військо й стали радитися, їх думки розійшлися надвоє, обидві групи вперто обстоювали свою. Кращою була рада царів, але народ гадав за ліпше покинути край і не наражатися на небезпеку; царська думка була така, що треба боротися з прийшлими. Ніхто не хотів поступатися — ані царі народів, ані народ царям; ті хотіли кинути край, оддати без боротьби прийшлим, царі ж думали полягти в своєму краю й не втікати з народом. Вони пам'ятали, скільки добра зазнали (тут), а якого лиха доведеться зазнати в утечі. Такі думки поділили їх на два табори: а було їх (уз обох) по однаковій кількості, - боролися між собою й полягли. Кіммерійський народ поховав їх коло річки Тіраса; ще й тепер можна бачити ту могилу. Поховавши їх, вирушив народ з краю, в скіфи прийшли й зайняли порожні землі.

17. Від пристані борисфенітів - вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії — нині найближче живуть калліпіди; вони вже погречені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізони. Вони, калліпіди й інші далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, в поза неврамн на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом³ на захід від Борисфена⁴.

18. А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополісом.

Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три ні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап⁵; а на північ треба пливти Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів.

Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги⁶, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу.

53. Четверта ріка — Борисфен, що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодотворий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей до сушення, що зветься антакеї⁷, й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія, знаємо, що тече з півночі; а через які краї пливе у вищій течії — ніхто не скаже; мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів, бо ці скіфи живуть над ним на просторі десятих днів плавби. Лише цієї ріки, та ще Нілу не можу вказати джерел, але гадаю, що й ніхто з греків (не зуміє цього). Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один і той самий лиман. Шмат же краю між обома ріками називається гора Гіпполая і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть борисфеніти.

71. Похорони царів відбуваються у краю Геррос, до котрого Борисфен ще судноплавний. Коли у скіфів умирає цар, вони там викопують велику чотирикутну яму, а як вона вже готова, беруть трупа. Тіло мерця покривають воском, живіт розпорюють і вичищають, наповнюють товченим шафраном, кадилом, прочитаном і анісовим насінням, а потім знову зшивають. (Мерця) кладуть на віз і везуть до іншого народу (племені). Ті, що до них привезено мерця, роблять так, як царські скіфи. Відрізують шматок свого вуха, стрижуть волосся, роблять кругом надрізи на руці, дряпають чоло і ніс, проколюють ліву руку стрілою. Звідти (знову) беруть тіло царя на віз і везуть далі, до іншого народу, який під їх пануванням. З ними разом ідуть ті, до яких прийшли найперше. Коли вже об'їдуть із мерцем усі краї, спиняються в Герросі, що є останнім із підвладних їм народів і місцем поховання. Після того, як покладуть мерця в яму на підстилку, застромлюють у землю з обох боків тіла списи, прив'язують до їх вершків поперечні жердини і накривають їх очеретом. Обіч нього (мерця) кладуть до ями одну задушену наложницю, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, окличника, коней і первенців всяких інших домашніх тварин, а також золоті чаші; срібла ж і міді не мають у вжитку. Коли це зроблять, насипають напередони високу могилу, щоб була якнайбільша.

101. Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях при лягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається у глибину краю. Бо від Істра до Борисфена до озера Меотиди ще десять; туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скіфський бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій. Такий завбільшки той край.

105. Неври мають скіфські звичаї. За одне покоління перед походом Дарія мусіли вони покинути край через змії. Саме земля вивела із себе багато змії; вони ще й напали з півночі, з пустелі, так що неври мусіли покинути свій край

і перейти до країни будинів. Виглядає так, що ті люди чарівники. Скіфи й греки, що живуть у Скіфії, кажуть, що кожен невр раз на рік стає вовком.

¹Масагети — іранське плем'я.

²Кіммерійці — передскіфське, населення південної України.

³Гіпаніс — Буг, ріка, що впадає в Чорне море.

⁴Борисфен — Дніпро.

⁵Пантікап — ріка в Скіфії.

⁶Андрофаги — грецькою «людоїди». Ближче не знаний народ.

⁷Антакеї — рід осетрів.

ВЕЛЕСОВА КНИГА

Велесова книга – унікальна пам'ятка староукраїнської культури з V–IX ст. по Хр. За своїм змістом, походженням, лексикою, долею вона має величезне значення для розуміння української минувшини.

У вирі подій 1919 р., у серпні місяці полковник полку Маркова Білої Гвардії Ф. А. Ізенбек опинився у спустошеному маєтку на півночі України – як тепер вважають (Б. Ребіндер), у володінні родини Задонських, що у с. Великий Бурлук на Харківщині. У бібліотеці він звернув увагу на розкидані по підлозі дощечки, дуже древні на вигляд. Закінчивши не лише Морський Корпус, але й пройшовши студії в Академії художеств, Ізенбек одразу збагнув виняткову вартість знахідки і наказав зібрати дощечки і ретельно їх оберігати. Згодом, волею долі, Ізенбек (і дощечки) опинилися аж у Бельгії, де й почалося опрацювання їх таємничої суті.

“Дощечки Ізенбека”, як їх часто називають, по його смерті у Брюсселі в 1941 р. зникли. Однак, на щастя, залишилися сумлінні копії їх, здійснені у 1925–39 рр. талановитим українським дослідником Юрієм Мироллюбовим. Залишився опис їх, а також фотографії чотирьох дощечок. Дощечки були березові, розміром приблизно 38 на 22 см., завтовшки 6–8 мм. Деякі частини їх були геть струхлявілі, але й того, що залишилося, достатньо, щоб вести мову про культурну вартісність зображеного на дощечках. На кожній з них у куточку був якийсь простий малюнок – тварина, сонце чи ще щось, а на поверхні були накреслені лінії, під якими розміщувався текст. На думку Б. Ребіндера, паризького вченого українського походження, цей текст було зроблено або розжареним стилем (з наступним нанесенням фарби), або ж, найімовірніше, технікою, яку використовують в українському писанкарстві дотепер: на дощечки наносився віск, потім робились у ньому подряпини, а далі занурювали у рідину, яка просочувала продерті місця.

Знаки, якими намальований текст на дощечки, складають праукраїнську абетку, названу Сергієм Лісним (Парамоновим), дослідником з Канади, “влесовицею”, котра має виразні паралелі з абеткою давньогрецькою і докириличною. Вона складається з двадцяти п'яти букв і трьох подвійних звуків: оі–іо–іа. Сам текст було названо “Велесовою книгою” (“Влес книгою”) – одна з дощечок починається присвятою: “Я присвячую цю книгу нашому Богу

Влесу, вищій силі, яка нас захищає”. Дослідження засвідчили його виразно протоукраїнський характер, як в історичному, так і в мовному контексті. Події ж бо, описані в книзі, подовжують історію нашої країни і її автохтонного етносу ще принаймі на півтори тисячі років до Володимира Великого. Виклад доведено десь до 870 р. по Хр., бо в книзі згадується Рюрик, князь Новограда, але не згадується його спадкоємець Олег.

З мовного ж погляду “Велесова книга” настільки виразна, що українець може читати і розуміти її навіть без перекладу, подивовуючись кришталевій чистоті та ясності її лексики, чимало втачених в сучасній мові під пізнішими староболгарськими, польськими чи російськими нашаруваннями.

Перекладами, аналізом та тлумаченням книг займалося багато дослідників: Юрій Миролюбов, А. А. Кур (Куренков), Сергій Лісний, М. Ф. Скрипник, Володимир Шаян, Олесь Білодід, Валерій Шевчук та ін. В радянській історіографії цей твір було оголошено фальшивкою “буржуазних націоналістів”, котрі “зазіхнули” на офіційну доктрину про Київську Русь як попередницю Росії, про “спільну колиску” тощо. Але нині, на щастя, проблема ідентичності, тобто справжності “Велесових книг”, практично розв’язана в позитивну сторону. Йдеться, зрештою, про їх повноцінне осмислення та вчитування в текст і контекст.

Насамперед, це стосується української історії, в яку вводиться нова низка осіб (легендарних чи реальних), подій, ознак і т. ін. Такими є, наприклад. Ір (Орь) та Богу мир. Ірвові сини – то вже знайомі нам Кий, Щек, Хорив, предків русичів, чехів, кроватів. Богу мир з дружиною Славу нею мали трьох дочок – Древу, Скреву і Полеву, котрі одружилися з посланцями Сонця – Ранком, Полуднем і Вечором: так започаткувалися племена древлян, кривичів і полян, і розселилися вони по зеленій країні задовго до приходу сюди готів. Так у “Велесовій книзі” переплітаються сюжети історичні і, навіть, космогонічні. І таких місць у тексті чимало.

Унікальна “Велесова книга” і в плані реконструкції світогляду і міфології праукраїнців. Перший Бог слов’ян – Триглав (він же Троян), який водночас є поєднанням Сварога, Перуна і Світовида. Діють й інші боги – Ява, Нава і Права, уособлення єдності світів (явного і потойбічного). Згадуються боги, знайомі з інших джерел, і геть незнані, лише відомі за цим текстом: Хорс, Яр, Коляда, Рік, Числобог, Берегиня, Лета, Мара, Жаль, Горинь, Карна, Ладо, Яр, Купало і багато інших, навіть бог Індра, герой “Рігвед”.

Пам’ятка містить згадки географічного та екологічного чину: неодноразово йдеться про Гелон, що локалізувався десь на Полтавщині, – добре знаний з “Історії” Геродота; докладно осмислюється тема Сурожа та Корсуня (тобто Криму і його столиці) та їх слов’янської колонізації, низка нових, безцінних свідчень є про Дніпро та Київ, землю Русколань – одну з назв старожитньої України. діють у книзі відомі дотепер і незнані історичні постаті – вожді племен: Германаріх, Оторіх, Скотень, Вишень, Славен, Скіф, Колун, Голун, Альдоріх, Борець, Боровлен та інші, яких ще належить осягнути і віднайти їхнє місце в праісторії.

Багато нового проливають “Велесові книги” на устрій життя та побут наших предків: вони розводили худобу, обробляли землю, пили мед, шанували предків, людських жертв не чинили... Одним словом, статечні, добропорядні мешканці землі української, яких, дalebі, можна було знайти в усі часи і скрізь в Україні.

Текст подається за виданням: Велесова книга. Збірка поліських пам’яток V–IX століть (Переклад Б. Яценка)// Хроніка – 2000. 1994. № 3–4. С. 72–131.

ПРОКОПІЙ КЕСАРІИСЬКИЙ

ВІЙНА З ГОТАМИ

(уривок)

«...Народами Склавинами і Антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада. І для того всі справи, чи щасливі чи лихі, йдуть до громади. Та можна сказати— і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку — визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву богу, і врятувавшись жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанях стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудоваті всі. Життя проводять сурове і нецивілізоване, як і Масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гуннські звичаї. І ймя у Склавинів та Антів колись було одно: за давніх часів і цих і тих звали Спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край — бо більшу частину того берега Істра замешкують вони».

Січинський В. Чужинці про Україну.— К-: Довіра, 1992.—С. 23—24.

КОНСТАНТИН ПОРФИРОДНИЙ

УПРАВЛІННЯ ІМПЕРІЄЮ

(уривок)

«Човни, що приходять до Царгороду з далекої Руси, себто з Немогарди, де сидів Свендостлав (Святослав), син Інгоря (Ігоря), князя Руси, з замка

Милински, й із Телючи (Любеч), і Церниго-ги (Чернігів) і з Висегроди (Вишгород). Всі ото вони ідуть вниз рікою Дніпром і звертаються до замку Кіова (Київ), званого Самватас. А їх підвладні Славяни, звані Кривитеїни (Кривичі) та Ленцаніни (Лугани — від міста Луцька) й інші Славяни під час зими вирубують в горах дерево на човни, і обробивши, як прийде час, як розстане лід, спускають їх в близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, йдуть тією рікою і приходять в Кіову; витягнувши, виставляють човни й спродують Руси. А Русь купує самі кадуби і розламавши давні ододеревні (човни), беруть з них весла, уключини (до весел) і інший припас і споряжають (нові)».

*Багрянородній К. Об управленни империей.— М.: Наука, 1990.
Сочинський В. Чужинці про Україну.— С. 24-25.*

КИЇВСЬКА РУСЬ ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

“Літопис Руський” – фундаментальне зведення початку XIV ст. універсального змісту. Структурно складається з трьох частин – “Повісті минулих літ”, “Київського літопису” і “Волинського літопису”. Найповнішим списком є т. зв. Іпатський кодекс, скопійований на півночі Русі (Іпатський монастир біля Костроми) десь біля 1425 р. події в книзі розпочинаються з осмислення космогенезу (створення світу) та етногенезу (походження племен та народів) і закінчується 1292 роком. Дослідники підраховали, що на його сторінках діють десь дві тисячі постатей, тут згадуються князі і блаженні; боги та герої, святі та грішники, міста і села, битви і природні події, влада і рабство, смерть і вічність – ось лише з деяких тем “Літопису”.

Автором–укладачем “Повісті минулих літ” є Нестор, чорноризець і мислитель. Свій трактат – ще не літопис – він розпочинає викладом власної історіософської концепції, намагаючись “вписати” розвій руської землі у всесвітню історію. І це йому блискуче вдалося. Далі текст набуває класичного для літопису хронологічно–подієвого змісту, включно до подій 1112 року. Далі наводимо перші сторінки твору, а також опис подій, пов’язаних з кардинальною для княжної Русі чинністю, – прийняттям Володимиром Великим східного християнства і хрещенням іншої київської людності. І те, й інше – невичерпне джерело осягнення світобачення та способу мислення наших предків, хоча й безліч раз коментоване та по трактоване.

На жаль, у світову (та й українську літературу) “Літопис руський” увірив насамперед через російську науку, наслідки чого зрозумілі. Тому залишається лише глибоко пошанувати титанічну працю Леоніда Махновця, стараннями якого ця унікальна пам’ятка вперше була введена в український науковий обіг.

Текст подається за виданням: Літопис Руський // (Переклад з давньоруської мови, передмова, іменно–особовий та географічно–археологічно–етнографічний показчик, генеалогічні таблиці, карти і плани Л.Є. Махновця). К., 1989. т. XVI. 591 с.

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕНИИХ ЛІТ»

«...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми,— (од того), де сіли, на котрому місці. Ті, що прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів (пішли одні, що) прозвалися полянами, другі ляхи (прозвалися) лютичами, інші — мазовшанами, ще інші— поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї (річки) вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, (що) сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем— (словенами); і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його (імені) й дістали (свою) назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили особно по горах сих (київських), то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків (у Варяги): по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до (ріки) Ловоті, а по Ловоті (можна) увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понтморе, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським»...

«...Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж (пішли) від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі (походять) од ляхів. Бо було в ляхів два брати — (один) Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на (ріці) Сожу, (од якого) й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі (й) тиверці сиділи по (другому) Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки

«Велика Скіфія».

Усі племена мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіді, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері; а на завтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, (і) їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі,— з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали (його). А після цього, зібравши кості, вкладали (їх) у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як (це) роблять в'ятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон”...

“... По сих же літах, по смерті братів сих (Кия, Щека і Хорива), утискувалися (поляни) деревлянами та іншими навколишніми (племенами). І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: “Платіте нам данину”. Поляни тоді, порадившись, дали (ім) од диму по мечу. І понесли (це) хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: “Ось, знайшли ми данину нову”. А ті запитали їх: “Звідки?”. І вони сказали їм: “В лісі на горах, над рікою Дніпровською”. А ті запитали: ”Що вони дали?”. І вони показали меч, і мовили старці хозарські: “Недобра (се) данина, княже. Ми здобули (її) однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель”. І все це збулося, (бо) говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням”.

Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – с. 2–3; 4–6; 7–11.

РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН І ЗАСНУВАННЯ КИЄВА (II ПОЛ. V (?) – I ТРЕТИНА VI СТ. (?))

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, - бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, - бо було (між них) три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок (і) на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони (тут) звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому (й) казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, (щоправда, до якого), а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують» прийняв він од (того) цесаря,— котрого я не знаю, (як не знаю) і при котрім він цесарі приходив (туди).

А коли він вертався назад, (то) прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів (тут) сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

Літопис руський.—С. 4—7.

КНЯЖІННЯ АСКОЛЬДА І ДІРА В КИСВІ ТА РЮРИКА В НОВОГРАДІ

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри, і відпросилися вони (в Рюрика піти) до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони, (тамтешні жителі), сказали: «Було трое братів, Кий, Щек (і) Хорив, які зробили город сей і загинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

Літопис руський.—С. 12; Історія України в документах і матеріалах.—К., 1947.—Т. 1,—С. 33—34.

ПОХІД ОЛЕГА НА КИЇВ (882 р.)

У рік 6390 (882). Вирушив Олег (у похід), узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч і посадив мужа свого.

І прибули (Олег та Ігор) до гір київських, і довідався Олег, що (тут) Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов (на берег Дніпра), несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське (і) сховавши воїв своїх, він послав (посла) до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці есмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші (вої) з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я есмь роду княжого.— І (тут) винесли Ігоря.— А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли (Аскольда) на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив (боярин) Ольма церкву святого Миколи (Мирлікійського). А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися Руссю.

Літопис руський. — С. 13.

КНЯЖІННЯ ОЛЕГА В КИЄВІ І ПРИСДНАННЯ ДРЕВЛЯН, СІВЕРЯН, УЛИЧІВ, РАДИМИЧІВ Й ТИВЕРЦІВ ДО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У рік 6391 (883). Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 (884). Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 (885). Послав Олег (послів) до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?». Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег древлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами, тиверцями мав рать.

Літопис руський.—С. 13—14.

ДОГОВІР ОЛЕГА З ГРЕКАМИ

У рік 6420 (912). Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулася при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, (мужі) від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Кари, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид,—послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за (їхнім) велінням, і від усіх, що є під рукою його, (Олега), сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочаючи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Літопис руський.— С. 20; Історія України в документах і матеріалах.-Т. 1.—С. 37—39.

ПОВСТАННЯ ДРЕВЛЯН І ВБИВСТВО КНЯЗЯ ІГОРЯ

У рік 6453 (945). Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він (собі ще) до, попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город (Київ).

Та коли він повертався назад, він роздумав (і) сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

. І послали вони до нього (мужів своїх), кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його; бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.

Літопис руський.— С. 30.

ПОХІД СВЯТОСЛАВА НА ГРЕКІВ

У рік 6479 (971). Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: «Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!». А під вечір одолів Святослав (болгар) і взяв город списом, кажучи: «Се город мій!».

І послав він до Греків (послів), мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти город ваш, як і сей». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину (собі) і на дружину свою. Але скажіте нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв». А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч»,— і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачили (це) руси, то убоюлися вельми (множества воїв). І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею (доведеться) стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, - тоді (самі) подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

І приготувались до бою руси і греки насупроти (них). І зіткнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города (Цесарограда), і інші города розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня.

І зівзав цесар (грецький Іоанн) у палату бояр своїх, і сказав їм: «Що вдіємо? Адже не можемо ми стати супроти нього». І сказали йому бояри: «Пошли йому дари. Спитуємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?». І послали вони до нього золота, і паволоки і мужа мудрого, і сказали йому: «Стеж за поглядом його, лицем його, і мислями його».

Він же, (муж цесарів), узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіть їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золота й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І отроки Святославові, узявши, (все) сховали, а послали цесареві повернутися до цесаря.

І зівзав цесар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього, піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати». І мовив один (боярин): «Спитуй його ще один раз. Пошли йому оружжя». Вони ж послушали, того і послали йому мечта інше оружжя.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любоватися (ним), і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли (послані) назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде (сей муж), бо'майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар (послів до Святослава), кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш»,— бо він за малим не дійшов до Цесарограда.

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою.

Літопис руський.— С. 41.

ПОЧАТОК КНЯЖІННЯ ВОЛОДИМИРА У КИЄВІ

У рік 6488 (980). І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на погорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного,— а голова його (була) срібна, а вус — золотий,— і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм (люди) жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували (їх цим) бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василя (Великого), як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

Літопис руський.— С. 47.

ПОХОДИ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

У рік 6488 (980). Прийшов Володимир з варягами до Новгороду і сказав посадникам Ярополковим: «Ідіте до брата мого і скажіть йому: «Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися».

І сів він у Новгороді, і послав (отроків) до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: «Хочу взяти дочку твою за жону». Він тоді запитав дочку свою: «Чи хочеш ти за Володимира?» А вона сказала: «Не хочу я роззувати Володимира, а Ярополка хочу». Рогволод же прийшов був із-за мор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур (сів) у Торві; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали його всю річ Рогніді, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка.

У рік 6489 (981). Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він перемиг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У рік 6491 (983). Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

Літопис руський.— С. 45, 49.

ВИЗНАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ВІРИ КИЇВСЬКИМ КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ І ЙОГО ОХРЕЩЕННЯ

У рік 6496 (988). І тоді єпископ корсунський з попами цеса-рициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив (єпископ) руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його,— многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії і єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на (високому) місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, (деякі) не правильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, (що) у Василеві, а другі, говорячи, (ще) інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира у Корсуні, (то) передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: «Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі»,— і до кінця цей символ віри. І ще: «Вірую во єдиного бога отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розділяються по числу і власній сутності, а нероздільні в божестві, і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець,— він завжди перебуває в отцівстві, він нерожденний,

безначальний, начало (і) причина всьому одним (не) рожденням він старший од сина і духа; од нього ж рождається син; раніше ж від усіх віків з'являється дух святий і поза часом і без тіла; вкупі син, вкупі дух святий єсть. Син подібносущий (єсть) до безначального отця, рожденням тільки одрізіяючись від отця і духа. Дух єсть пресвятий, отцю і сину побідносущий і вічносущий. Отцю бо — отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. Ні отець бо в сина чи в духа (не) переходить, ні син в отця і духа, ні дух у сина або в отця; не змінні бо (їхні) сутності. Не трибоги, а один бог, тому що божество єдине в трьох ликах...».

Літопис руський – С. 63-64.

ХРЕЩЕННЯ РУСІ (988 р.)

І коли (Володимир) прибув, повелів він поскидати кумирів -тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому (узвозу) на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити (його) палицями. І це (діяли йому) не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!». Учора шановний людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир (до нього людей), сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, до поки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили (його) і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се недобре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду і стояли — ті до шиї, а другі до грудей. Діти ж (не відходили) од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили (у воді), а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають (тут) люди бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на нові люди свої! Дай же їм,

господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнської, і утврди в них віру правдиву і незмінную. (А) мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І це сказавши, повелів він робити церкви і ставити (їх) на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія (Великого) на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів (настановляти), і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши (мужів своїх), став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне.

Літопис руський.— С. 66; Історія України в документах і матеріалах.— Т. 1.- С.51.

ПРО МОРАЛЬ ЩОДО МІСЦЯ Й РОЛІ ЖІНКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА В ЖИТТІ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

Був же Володимир переможений похіттю до жінок, (і) було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на (річці) Либеді, де ото є нині сільце Передславине, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода,— і двох дочок: (Передславу та) Премиславу; від грекині (він родив) Святополка; від чехині (Аллогії) — Вишеслава, а від другої (чехині Малфріді) — Святослава (і) Станіслава; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць (було) в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті — на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим.

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Бо був він (такий) жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот жон і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов (вічне) спасіння.

«Велик бо Господь і велика сила його, і розумові його нема числа». Бо злом є жіноча принада. Як ото сказав Соломон, покаючись, про жінок: «Не слухай злої жони, бо мед капле з уст її, жони-любодійки; часину тільки насолоджує вона гортань твою, а потім знайдеш (це) гіркішим від жовчі; ті, що туляться до неї (підуть із) смертю в пекло; по путі бо життя не ходить вона, блудна бо стежа її і нерозважна». Се так сказав Соломон про перелюбниць.

А про добрих жінок він сказав: «Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужу своєму добрим усе життя. Добувши вовну і льон, зробить вона потрібне руками своїми. Будучи мов корабель, вона чинить торг, здалеку збирає собі багатство; і встає вона ще вночі, і дає їжу в домі і діло рабням. Побачивши ниву — купує її, плодами рук своїх вона засадить ниву. Перепоясавши міцно стегна свої, укріпить вона рамена свої на діло; і відчуває вона, що робити — добре, і не гасне світильник її всю ніч. Руки свої простирає вона на корисне, а лікті свої підставляє під веретено. Руки свої вона розтуляє убогим, а плід подасть жебракам. Не клопочеться про дім муж її, коли де-небудь він буде. Подвійну одіж зробить вона мужеві своєму, а собі черлене і багряне одіння. Примітним буває у

воротах муж її якщо коли сяде він на зібранні зі старійшинами і з жителями землі. Вона зробить покривала і віддасть (їх) па продаж. Уста ж свої одкриває вона розсудливо і до речі мовить язиком своїм. У силу і в красу вона убралась, Милості її піднесли, діти її збагатіли і муж її похвалить її. Благословенною ж є жона розумна, бо хвалить вона страх господній. Дайте їм од плоду рук її, нехай хвалять у воротах мужа її».

Літопис руський,— С. 48—49.

СМЕРТЬ І ПОХОРОНИ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

П'ятниця 15.VII.1015. Помер же Володимир, князь великий, на (селі) Берестові, і потаїли (смерть) його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст (і) в ковер загорнувши, верьовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його, у святій Богородиці — в церкві, що її він сам був спорудив. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа. І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, (а) вбогії — яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Він є новим Костянтином великого Риму, що охрестився сам і (охрестив) люди свої,— і сей так учинив, подібно йому.

Літопис руський.— С. 74—75; *Історія України в документах і матеріалах*.— Т. 1,— С. 76.

ПОХІД ЯРОСЛАВА НА СВЯТОПОЛКА Й ПОЧАТОК ЙОГО КНЯЗЮВАННЯ В КИЄВІ

У рік 6524 (1016). Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воевода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздячи коло берега (і) говорячи: «Чого прийшли ви із шкандибою оцім? А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!». Це почувши новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч (ту) спав, упившись з дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли (війська) одні проти одних, а коли зійшлися до купи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігами помагати (Святополкові). І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і одломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж (це), Святополк побіг. І одолів Ярослав. А Святополк утік у Ляхи. Ярослав же сів у Києві на столі отчим. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

**ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В
ПОШИРЕННІ ОСВІТИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІ СТ.)**

У рік 6545 (1037). Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах; камяну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив (церкву) Благовіщення на воротах, (щоб) давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього (він звів) монастир святого Георгія (Побідоносця) і (монастир) святої Орини. І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи (їх) часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо (святеє), і списали багато книг. І придбав він (книги), що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь,— так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломоп же хвалив її (і) говорив: «Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тям, я призвала страх господній; у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвеличуються і деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять мене; ті, що шукають мене, знайдуть благодать». Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив (їх) у церкві святої Софії, що її спорудив він сам.

Літопис руський.—С. 89—91; Історія України в документах і матеріалах.—Т. 1.—С. 82.

СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО І ЙОГО ЗАПОВІТ.

ПОДІЛ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У рік 6562 (1054). Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, поставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. І Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я,— замість себе,— стіл свій, Київ, найстаршому синові... Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ.

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу...

Сам же Ярослав був слабий... Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою богові місяця лютого у двадцятий (день), в суботу першої неділі посту...».

Літопис руський.— С. 98—99.

МІЖУСОБНА ВІЙНА КНЯЗІВ ІЗЯСЛАВА, СВЯТОСЛАВА І ВСЕВОЛОДА ЯРОСЛАВИЧІВ ПРОТИ КНЯЗЯ ПОЛОЦЬКОГО ВСЕСЛАВА БРЯЧИСЛАВИЧА (1067 р.)

В лето 6575. Заратися Всеслав, сын Брячиславль, Полоцкии, и зая Новгород; Ярославичи же трие, Изяслав, Святослав, Всеволод, совокупившие вои, идоша на Всеслава, зиме суши велице.

И придоша ко Меньску, и Меньяне затворишася в граде; си же братья взяша Мепеск, (и) исекоша муже, а жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеслав поиде противу. И совокупишася обои на Немизе, месяца марта в 3 день, и бяше снег велик, (и) поидоша противу себе; и бысть сече зла, и мнози падоша, и одолеша Изяслав, Святослав, Всеволод, Всеслав же бежа. По-семь же, месяца нуля в 10 день, Изяслав, Святослав (и) Всеволод, целовавше крест честный к Всеславу, рекше ему: «приди к нам, яко не створим ти зла»; он же надеявся целованью креста, пере-еха в лодьи через Днепр. Изяславу же в шатер предидушю, и тако яша Всеслава на Рши у Смолинська, преступившие крест. Изяслав же привед Всеслава Кневу, всади и в поруб с двумя сынома.

Історія України в документах і матеріалах.—Т. 1.— С. 83—84.

ПОУЧЕНИЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

(Уривки)

Поученье. Аз худый дедом своим Ярославом, благословленным, славным, нареченый в крещении Василии, Русьскимъ именемъ Володимир, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мъномахы и хрестьяныхъ людей деля, колико бо сблюд по милости своей и по отни молитве от всехъ бед. Седя на санех, помыслих в души своей и похвалил бога, иже мя сихъ дней грешнаго допроводи. Да дети мои, или ин кто, слышав сю грамотицю, не посмейтеся, но емуже любя детей моихъ, а приметь ю в сердце свое, и не ленитесь нач-неть такоже и тружатися: первое, бога деля и душа своя, страхъ имейте божий в сердци своемъ, и милостыню творя неоскудну, то бо есть початокъ всякому добру. Аще ли кому не любя грамотная си, а не поохритаються, но тако се рекуть: на далечи пути, да на санехъ седя, безлепицю (е)си молвил. Усретоша бо мя слы от брата моего на Волзе, реша: «потъснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отъимемъ; еже ли не поидеши с нами, то мы собе будемъ, а ты собе», и рех: «аще вы ся и гневаете, не могу вы я ити, ни креста переступити». И отрядивъ я, вземъ Псалтырю, в печали разгнухъ я, и то ми ся выня: векую печалуеши, душе? векую смущаеши мя? и прочая. И потомъ собрахъ словца си любая...

...Си словца прочитаюче, дети моя, божественная, похвалите бога, давшего намъ милость свою, и се от худаго моего безумья наказанье; послушайте мене, аще не всего примете, то половину. Аще вы богъ умякчить сердце, и слезы своя испустите о гресехъ своихъ, рекуще: якоже блудницю и разбойника и мытаря помиловал еси, тако и насъ грешныхъ помилуй; и в церкви то дейте и ложася. Не грешите ни одну же ночь, аще можете, поклонитися до земли; а ли вы ся начнеть не мочи, а трижды; а того не забываете, не ленитесь, темъ бо ночнымъ поклономъ и пеньемъ человекъ побеждаетъ дьявола, и что в день согрешить, а темъ человекъ избываетъ. Аще и на кони ездяче не будетъ ни с кымъ орудья, аще инехъ молитв не умеете молвити, а «Господи помилуй» зовете бес престани, втайне; та бо есть молитва всехъ лепши, нежели мыслити безлепицю ездя. Всего же паче убогихъ не забываете, но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицю оправдате сами, а не вдавайте сильнымъ погубити человека. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелевайте убити его; аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никакаяже хрестьяны. Речь мовля-че, и лихо и добро, не кленитесь богомъ, ни хреститесь, нету бо ти нужна никосаже; аще ли вы будете крестъ целовати к брату, или к кому, а ли управивъше сердце свое, на немъ же можете устоять, то же целуйте, и целовавше блюдете, да не, приступимъ, погубите душе свое. Епископы, и попы и игумены, с любовью взимайте от нихъ благословенье, и не устраняйтесь от нихъ, и по силе любите и набдите, да примете от нихъ молитву от бога. Паче всего гордости не имейте в сердца и в уме, но рцемъ: смертни есмы, днесъ живи, а завтра в гробе; се все, что ны еси вдал, не наше, но твое, поручил ны еси на мало дний; и в земли не хороните, то ны есть велик грех. Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью. В дому своемъ не ленитесь, но все видите; не зрите па тивума, ни па отрока, да не посмеются приходящии к вамъ и дому вашему, ни обеду вашему. На войну вышед, не

ленитесь, не зрите на воеводы ни питью ни еденью не лагодите; ни спанью; и стороже сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите, а рано встанете; а оружья не снимайте с себе вборзе, не розгля-давше ленощами, внезапно бо человек погыбаеть. Лже блюдися и пьяньства и блуда, а том бо душа погыбаеть и тело. Куда же ходяще путем по своим землям, не дайте пакости десяти отроком, ни своим, ни чюжим, ни в селех, ни в житех, да не кляти вас начнуть. Куди же поидете, идеже станете, напоите, накормите ундина; и бодем же чтите гость, откуда же к вам придет, или прост, или добр, или зол, аще не можете даром, браном и питьемь: ти бо мимо ходячи прославлять человека по всем землям, любо добрым, любо злым. Болнаго присетите; над мертвеця идете, яко вси мертвени есмы; и человека не минете, не привечавше, добро слово ему дадите. Жену свою любите, но не дайте им над собою власти. Се же вы конец всему: страх божий имейте выше всего; аще забываете всего, а часто прочитайте: и мне будеть бесорома, и вам будеть добро. Егоже умеючи, того не забываете доброго, а егоже не умеючи, а тому ся учите, якоже бо отець мой, домя сядя, изумеяше 5 язык, в том бо честь есть от инех земля. Леность бо всему мати: еже умееть, то забудеть, а егоже не умееть, а тому ся не учить; добро же творяще, не мозите ся ленити ни на что же доброе, первое к церкви: да не застанеть вас солнце на постели; тако бо отець мой деяшеть блаженный и вси добрии мужи свершени; заутреню отдавше богови хвалу, и потом солнцю всходящую, и узревше солнце и прославити бога с радостью, и рече: просвети очи мои, Христе боже, и (же) дал ми еси свет твой красный, и еще: Господи, приложи ми лето к лету, да прок, грехов своих покаявся, оправдив живот, тако похвалю бога; и седше думати с дружиною, или люди оправливали, или на лов ехати, или поездите, или лечи спати: спанье есть от бога присужено полудне, от чин бо почиваеть и зверь, и птици, и человеци.

Исторія України в документах і матеріалах. – Т. 1. – С. 213–217.

РОЗДІЛ ІV.

КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

АРІСТЕНЕТ (VI ст.):

З ПАМ'ЯТКИ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПРОЗИ “ЛЮБОВНЫЕ ПИСЬМА”:

“...Прекраснейшее творение природы, слава женщин, живое подобие Афродиты! Щеки у нее... - белизна, смешанная с нежным румянцем, и напоминает этим сияющий блеск роз. Губы нежные, слегка открытые и цветом темнее щек. А брови черные, непроглядной черноты... Нос прямой и столь же нежный, как губы. Глаза большие блестящие, источающие чистый свет... Шея бела, соразмерна, и даже если бы вовсе была лишена украшений, привлекала бы своей нежностью. Но ее обвивает ожерелье из драгоценных камней, на котором написано имя красавицы: сочетание камешков образуют буквы. ... Ступает она плавно, но шаги мелкие, точно тихо колеблется кипарис или финиковая пальма: красота ведь по природе исполнена достоинства”.

Аристенет “Любовные письма”. - Див.: Византийская любовная проза / Пер. с греч., стат. и примеч. С.В.Поляковой. – М.-Л.: Наука, 1965. – 156 с. – С.7.

ПРОКОПИЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (VI ст.):

З ІСТОРИЧНОГО ТВОРУ „ВОЙНА С ГОТАМИ”

II. ПИСЬМО ВЕЛИЗАРІЯ ЮСТИНІАНУ

(книга V, глава 24)

Велизарий написал письмо императору; оно гласило следующее: „Мы прибыли в Италию, как ты повелел, завоевали большую часть этой страны и захватили Рим, вытеснив оттуда варваров... Часть воинов нам пришлось оставить в Сицилии и в Италии для охраны тех укреплений, которыми мы завладели; таким образом, войско дошло до пяти тысяч. Враги же собрались против нас в числе ста пятидесяти тысяч. И с самого начала во время рекогносцировки у реки Тибра мы, сверх ожидания, должны были вступить с ними в рукопашный бой и едва не были засыпаны тучей их копий. Затем варвары пошли на приступ стен всем войском, отовсюду к стенам подвинув машины, и едва не захватили нас и город при первом же натиске, если бы не спасла нас от них некая счастливая судьба. То, что превосходит естественный ход событий, конечно, надо отнести не к человеческой храбрости, но к соизволению высших сил. ... Итак, да будут нам посланы оружие и солдаты в таком количестве, чтобы в дальнейшем в этой войне наши силы соответствовали бы силам неприятеля”

Прокопий Кесарийский. Война с готами /Перевод С.П.Кондратьева. – Див.: Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – 355 с. – С.198-199.

З ЕПІЧНОЇ ПОЕМИ „АРМУРИС” (ІХ-Х ст.)¹:

„К оружию, поганые, скорей наденьте брони,
Не медлите, не думайте – Армурис перед вами,
Армурис, сын Армуриса, отважный ратоборец!
Клянусь царь-солнцем ласковым и матерью царь-солнца,
Что сколько звезд есть на небе и листьев на деревьях,
То столько же и сарацин повысыпали в поле,
Взнуздали, вывели коней, вскочили, исполчились.
Тогда-то сын Армуриса, отважный ратоборец,
Из ножен вырвал золотых серебряную саблю,
Ее подбросил над собой, поймал ее рукою,
Коня пришпорил своего и вскачь на нашу силу:
... Направо бьет, налево бьет, а средних гонит гоном.
... Весь день с зари и до зари он бил нас вверх поречья,
Всю ночь с зари и до зари он бил нас вниз поречья,
Кого сразил, кого пронзил, никто живым не вышел”.

Поэма „Армурис” /Перевод Г.С.Дестуниса. - Див: Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – 463 с. – С.112.

З ТВОРІВ ПОЕТЕСИ КАСІЇ (народ. близько 810 р.)²

ЭПИГРАММЫ И ГНОМЫ

Когда невежда умствует – о боже мой,
Куда глядеть? Куда бежать? Как вынести?

. . .

Ужасно выносить глупца суждения,
До крайности ужасно, коль в почете он;
Но если он – юнец из дома царского, -
Вот это уж доподлинно “увы и ах”.

. . .

Насколько предпочтительней с разумными
Нужду терпеть, чем богатеть с невеждами!
Так дай же мне, о боже правый, бедствовать
С мужами просвещенными и мудрыми;
Все лучше, чем довольство посреди глупцов!
Доверься в дружбе другу дружелюбному,
Но берегись невежду выбирать в друзья.

¹ Поэма «Армурис» (IX-X ст.): в її основу покладено подвиги юнака Армуриса - героя візантійського епосу. Місце подій – сирійський кордон Візантійської імперії. Всі події поеми зосереджені навколо основного епізоду – одноосібного і повного знищення значної кількості арабських воїнів Армурисом, батько якого дванадцять років знаходився у полоні в одного з арабських емірів.

² Письменницька діяльність вченої черниці Касії – досить самотньо явище у візантійській культурі.

. . . .
Хоть женщина красивая, - конечно зло,
Но все же в красоте немало радости;
Но если и пригожесть у нее отнять, -
Двойное зло: и радоваться не на что!

Кассия. Эпиграммы и гномы /Перевод С.С.Аверинцева. - Див.: Памятники византийской литературы IV-IX веков. - М.: Наука, 1968. – 355 с. – С.319.

З ЕПІГРАМ ЛЕВА ФІЛОСОФА (ІХ в.)³:

“МЕХАНИКА” КВИРИНА

Это – механики книга. Над нею Квирин потрудился
Вместе с Маркеллом, ему помогавшим в этой работе. [С.283]

Лев Философ . “Механика” Квирина / Перевод Ф.А.Петровского. - Див.: Памятники византийской литературы второй половины IX-XII вв. – М.: Наука, 1965. – 463 с. – С. 283.

З ЕПІГРАМ ІОАННА КІРІЮТА (ГЕОМЕТРА) (Х-ХІ в.)⁴:

НА АФИНСКИХ ФИЛОСОФОВ

Хвалитесь вашей древностью, афиняне,
Сократами, Платонами, Пирронами
И славьте с Эпикуром Аристотеля;
А нынче вам остался лишь гиметтский мед
Да тени предков, да могилы славные,
А мудрость – та живет в Константинополе [С. 286]

Иоанн Кириот (Геометр). На афинских философов /Перевод С.С.Аверинцева. - Див.: Памятники византийской литературы второй половины IX-XII вв. – М.: Наука, 1965. – 463 с. – С. 286.

ВІРШОВАНІ БАЙКИ З ПАРИЗЬКОГО РУКОПІСУ⁵:

ВОЛК И СТАРУХА

Волк злой, голодный искал себе добычи.
Рыскал он всюду и, наконец, услышал:

³ Лев Філософ – астролог, медик, один з найбільш талановитих візантійських поетів ІХ ст.

⁴ Иоанн Геометр - один з найвідоміших візантійських епіграматистів Х-ХІ ст.

⁵ Жанр «байка» був одним із самих популярних жанрів низової візантійської літератури упродовж усього її існування.

Где-то в домишке малыш кричит и плачет,
А над ним бабка твердит ему, грозитя:
„Уймись, дождешься: выброшу тебя волку!”
Волк живо понял эти бабкины речи,
И вот, в надежде на легкую поживу
Сел, дожидаясь, чтобы сожрать младенца.
Уж полночь близко, вдруг снова бабкин голос:
Она смеялась, крошку свою лаская,
И говорила: „Детка ты моя, детка,
Что нам до волка? Мы вмиг его зарежем!”
Услышав это, побрел волк восвосяи,
Так рассуждая: „Как видно, в этом доме
Слово и дело не в ладу меж собою,
И мне, бедняге, опять ходить голодным”. [С.412-413]

Стихотворные басни из парижской рукописи /Перевод М.Л. Гаспарова. - Див.: Памятники византийской литературы второй половины IX-XII вв. – М.: Наука, 1965. – 463 с. – С. 412-413.

КЕКАВМЕН (XI ст.)⁶: ИЗ ТВОРУ „СТРАТЕГИКОН”⁷:

О ТОМ, ЧТО НЕ СЛЕДУЕТ ЗАВОДИТЬ БЕСЕДЫ С КЕМ ПОПАЛО

Уклоняйся от разговоров с людьми беспутными, а когда беседуешь со своими близкими, или с кем-нибудь еще, то будь осмотрителен. ... Ведь много раз наблюдал я, как люди попадали из-за этого в беду. Глупец болтает как бы в шутку, а может и с коварством. Переметнувшись, он оклеветает тебя, будто это говорил ты. [С.158]

О ТОМ, ЧТО ВРАГ ТВОЙ УМЕН

Если ты узнал наверное, что вождь народа, против которого ты воюешь, умен, то наблюдай за его поведением. Он измыслит всевозможные уловки и козни, чтобы захватить тебя в свои руки. Ты тоже придумывай необходимое и не только то, что слышал и выучил от древних, но и свое, новое выдумывай, изобретай все, что только можно. ... Человеческая природа, говорю я тебе, обладает прирожденной хитростью и смекалкой. [С.159]

---

⁶ Про автора „Стратегикона” Кекавмена мало відомостей: онук двох воєначальників, які поступили на службу до візантійського імператора в кінці X ст.; його дід по батьку, Кекавмен, був армянином, дід по матері, Димитрій Полемарх, родом з Болгарії. Серед його родичів були знатні особи, багаті і близькі до імператорського двору. Не виключено, що він – одна й та ж особа – знаменитий полководець Катакалон Кекавмен.

⁷ “Стратегікон” Кекавмена посідає особливе місце у візантійській дидактичній літературі. Це своєрідне керівництво з військового мистецтва, яке містить не лише правила і приклади військового мистецтва, але й поради морального змісту, правила “розумної” поведінки, доброго господарювання, хорошого управління домо́м і сім’єю тощо.

О ТОМ, ЧТО НАДО ПРЕДПРИНИМАТЬ ПРОТИВ ВРАГА

Если враг твой глуп, то бойся его вдвойне: ночью ли, днем ли он нападет на тебя с отчаянной смелостью или совершит дело, на которое не пойдет человек разумный. Поэтому тебе нужно выставить надежную охрану, не пренебрегать пустяками, не давать себя увлечь мошенникам. Если враг пошлет к тебе людей как бы с грамотами, то знай, что это соглядатаи. Если людей у тебя мало, то прикинься, будто у тебя собраны большие силы. Сделать это можно лишь расположившись в лесистых местах. [С.159]

О ТОМ, ЧТОБЫ НЕ ПРЕДАВАТЬСЯ ПРАЗДНОСТИ В СВОБОДНОЕ ВРЕМЯ

Когда ты бываешь свободен и не занят военными делами, читай книги исторические и церковные. Не говори: “Какая польза воину от догматов и церковных книг?” Великая польза от них. И если будешь внимателен, то поженешь там не только догматы и душеполезные рассказы, но и назидания, нравоучения и военные советы... [С.159]

О ТОМ, ЧТО НАДО ТРУДИТЬСЯ В ЖИЗНИ СВОЕЙ, КОГДА ТЫ НЕ НАХОДИШЬСЯ В СТРОЮ

Старайся хорошо управлять жизнь свою. Если будешь беспечен, то имущество твое сожрут твои слуги и присвоят его себе. Наступит время неблагоприятное, и земля не принесет плода, а у тебя не будет отложенного хлеба и других семян для пропитания своих людей. Захочешь купить – и не окажется у тебя денег...” [С.161-162]

Кекавмен. Стратегикон /Перевод Г.А.Миллер. - Див.: Памятники византийской литературы второй половины XI-XII вв. – М.: Наука, 1965. – 458 с. – С.158, 159, 161, 162.

ПРО АРХИТЕКТУРУ СВЯТОЇ СОФІЇ У КОНСТАНТИНОПОЛІ ТА ОПИС ЇЇ ІНТЕР'ЄРУ

„В храме св. Софии, в котором все фигуративные композиции были уничтожены иконоборцами, их пришлось создавать заново. Прежде всего началось оформление самой ответственной части храма – апсиды.

... Неземная одухотворенность пронизывает лицо Богоматери. Печален взгляд ее глаз, устремленных на зрителя. Тонкая свето-теневая моделировка, в которой ощутимы отголоски эллинистической живописи, подчеркивает мягкие черты Марии, ее сочные губы, округлость лица. Все это придает лицу античную чувственность, усиливающуюся от сочетания с божественной одухотворенностью.

... Наиболее яркое воплощение союза императора и церкви нашло в более поздней мозаике, созданной над входом в храм св. Софии. В этой сцене

император Лев Мудрый (886-912) представлен коленапреклоненным перед Иисусом Христом. ...Ритуальный характер сцены выражен в ее идее – передать связь императора с богом.

... Влияние восточного искусства на творчество столичных мастеров, характерное для первых лет после восстановления иконопочитания, проявилось в плоскостности, богатой орнаментальности и несколько приземистых пропорциях фигур. Однако в этой сцене, несомненно, чувствуется воздействие традиций античного искусства. ... Но более всего античное влияние ощущается в спокойном величии образов, которое подчеркивается строгим построением композиции [С.471-472]

... По сакральным воззрениям человек представлял собой микрокосмос: верхняя часть его тела связана со всем возвышенным, а нижняя – с земным. Архитектура церкви мыслилась византийцами схожей со строением тела человека. [С.481]

...Представление о церкви как о своего рода космосе было основой принципа, определившего каноническое расположение сюжетов в ее интерьере: чем значительнее в вероучении смысл изображения, тем выше оно должно быть помещено в церковном здании.

... В архитектуре византийского крестово-купольного храма господствуют циркулярный ритм, движение, идущее вокруг одного, ясно подчеркнутого центра, каким служит подкупольное пространство храма. В связи с этим в организации интерьера церкви отражено представление о цикличности времени, а не о развитии его от начала и до конца, как в романской и готической сакральной архитектуре.

В крестово-купольном храме церковный канон выделил три зоны, по которым распределялись сюжетные композиции. В верхней части здания (купол, барабан, конха абсиды) изображались только те сцены, которые мыслились происходившими на небе или в которых небо обязательно должно быть показано. Здесь же художники должны были помещать персонажи, стоявших на верхней ступени христианской иерархической лестницы (Христос, Богородица, ангелы). Обычно в куполе храма находилось изображение Христа Пантократора, реже – «Вознесение» или «Сошествие св. Духа на апостолов». В церковной абсиде, символизирующей собой место рождения Христа (Вифлеемскую пещеру), изображали Богородицу» [С. 482]

Лихачева В.Д. Изобразительное искусство. - Див.: Культура Византии. Вторая половина VII-XII вв. / Авт. кол. Литаврин Г.Г., Аверинцев С.С. и др. – М.: Наука, 1989. – 680 с. – С.471-472, 481-482.

ПРО ВИЗАНТИЙСКИЙ ЖИВОПИС XIV ст.

“Но как ни интересно византийское искусство XIV века, это все же не начало нового, а конец, завершение старого. ... Вытесняющие мозаику фрески покрывают отныне целиком все стены и своды.

... Количество сюжетов, украшающих церковь, сильно увеличивается. Наряду со старым праздничным циклом все чаще фигурируют обширные исторические циклы, иллюстрирующие юность Марии, и детство Христа, и жития святых. Параллельно иконография подвергается значительному усложнению. Главный акцент ставится на выявлении мистической сущности богослужебного действия, ... декорация утрачивает то строгое единство и тот монументальный лаконизм, которые она имела в комниновскую эпоху. ... Как в иконе, так и в фреске и миниатюре все приобретает отныне движение: одеяния развеваются, усиливается жестикация фигур, их повороты становятся много свободнее, архитектурные массы динамически нагромождаются друг на друга, в архитектуре получают преобладание кривые и изогнутые линии... Человеческая фигура и архитектурные и пейзажные фоны объединяются в единое. ... Фигуры уменьшаются в размере, пространство углубляется. Черты лица мельчают, выражение приобретает менее строгий характер. Нередко религиозные сцены приближаются к чисто жанровым композициям... Меняется также и колорит. Он становится мягче, нежнее, деликатнее. Излюбленные краски – голубовато-синяя и зеленовато-желтая... Утверждается более свободный, живописный, выдающий ряд гуманистических тенденций стиль [С.117-118]

Искусство: Живопись: Скульптура: Архитектура: Графика: Кн. Для учителя. В 3-х ч. Ч.1. Древний мир. Средние века. Эпоха Возрождения / сост. М.В.Алпатов и др. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с. – С.117-118.

КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

„Центр тяжести каждой средневековой философской системы лежит в интересе к вопросам, которые сейчас составляют предмет богословия”.

Виндельбанд В. (1848-1915). „Избранное. Дух и история”. – М., 1995. – С.22-58.

„Средневековая философия рассматривает философию как служанку богословия, как совокупность приемов для обоснования религиозных истин”.

Георг Зиммель (1858-1918). - Див.: „Сущность философии”. – Сб. „Вопросы теории и психологии творчества”. Т.VII. – Харьков, 1916. – С.234-261.

З ПРАЦІ АВГУСТИНА АВРЕЛІЯ (354-430)

„Бог же в своем сущестественном бытии превосходит ум и сущее. ... Говоря все это о времени, я ничего не утверждаю, а только доискиваю истины и пытаюсь узнать ее. ... Несомненно, что мир сотворен вместе с временем...

... Умственным взором я отделяю от вечного всякую изменчивость и в самой вечности не различаю никаких промежутков времени, так как промежутки времени состоят из прошедших и будущих изменений предметов». *Творения Блаженного Августина Епископа Иппонийского // Антология мировой философии в четырех томах. Т.1. Философии древности и средневековья. Ч.2. – М., 1969. – С.582-589, 592.*

П'ЄР АБЕЛЯР: ІЗ ТЕОЛОГІЧНОГО ТРАКТАТУ «ЭТИКА ИЛИ ПОЗНАЙ САМОГО СЕБЯ»

„Книга II

... Теперь же мне остается согласиться со [словом] псалмопевца: *Уклоняйся от зла и делай добро* (Псалмы, XXXIV, 27); обсудив, как нужно уклоняться от зла, мы должны обратить перо наше на то, что нужно, по нашему учению, для сотворения блага.

Благоразумие, то есть различение добра и зла, скорее мать добродетелей, чем [сама] добродетель. Это оттого, что распределение лиц относительно [их] достоинства происходит на основании [требований] или места” [С.308-309] *Петр Абеляр. Теологические трактаты. Философская школа /Перев. с латыни, комментарии, вводная статья, составление С.С.Неретиной. – М.: АО ИГ «Прогресс», «ГНОСИС», 1995. – 412 с. – С.251, 253, 275, 308-309.*

З КОМЕНТАРІВ ДО АРІСТОТЕЛЕВОЇ „ПОЛІТИКИ” ФОМИ АКВІНСЬКОГО⁸:

„... Влада одного, що дбає про державне благо, вважається царською. Коли ж володар дбає про власні інтереси – тиранією. Влада небагатьох, що діють на користь аристократів, вважається аристократією. Влада багатьох, що піклуються про загальні інтереси, вважається (політією), коли ж про особисте благо – державою бідних” [С.310]

... Досягнення реального добробуту (здійснених за даних умов) – мета, яку ставить перед собою держава. А для цього потрібно, аби громадяни проживали в одному регіоні для підтримання нормальних стосунків. Ті громадяни, котрі дають практичну користь державі, повинні обіймати державні посади. Отже, розглядаючи поняття „державна” як певне абсолютне, маємо на увазі, що мова йде про справедливість як рівність (усіх) у виявах чеснот” [С.311]

Аквінський Фома. Коментарі до Арістотелевої „Політики” / Пер. З латини Кислюка; Передм. В.Котусенка. – К.: Основи, 2000. – 794 с. – С. 310-311.

---

⁸ Тому Аквінському випало жити й творити в критичну епоху розвитку західноєвропейської середньовічної цивілізації, коли активне поширення творів Арістотеля і коментарів до них у Європі стало серйозним викликом тогочасній теологічній думці і черговий раз поставило питання про співвідношення сфер розуму та віри. Це драматичне протистояння між концепціями відбувалося саме в університетах, які щойно почали засновувати. Вже в університеті Неаполя Тома вперше познайомився з творами Арістотеля.

ПРО СЕРЕДНЬОВІЧНУ ЛІТЕРАТУРУ: ИЗ УЧЕНОЙ ПОЭЗИИ VIII-IX ВЕКОВ

А Л К У И Н - К О Р О Л Ю⁹ СТИХИ ЭЛЕГИЧЕСКИЕ

Пусть прочтает меня, кто мысль хочет древних постигнуть,
Тот, кто меня поймет, грубость отбросит навек.
Я не хочу, чтобы был мой читатель лживым и чванным:
Преданной, скромной души я возлюбил глубину.
Пусть же любитель наук не брезгует этим богатством,
Кое привозит ему с родины дальней пловец. [С.12]

СЛОВОПРЕНИЕ ВЕСНЫ С ЗИМОЙ.

... Стали готовиться все сложить славословье кукушке.
Гений Весны подошел, опоясан гирляндой цветочной,
Злая явилась Зима с торчащею мерзлой щетиной;
Спор превеликий меж них возник из-за гимна кукушке.
Гений Весны приступил к хваленью тройными стихами. [С.12]

В е с н а.

Кто бы, лентяйка Зима, постоянно готовая к спячке,
Клады тебе собирал и сокровища эти скопил бы,
Если бы Лето с Весной сперва за тебя не трудились?

З и м а.

Правда твоя, ибо так на меня суждено им трудиться:
Оба они, как рабы, подвластные нашей державе,
Мне, как своей госпоже, усердно служат работой". [С.13]

Алкуин – королю /Перевод Б.Ярхо. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учебное пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.12-13.

⁹ Алкуин (близько 730-804 рр.) – англосакс знатного роду. Його активна діяльність значною мірою сприяла тому, що двір короля Карла став головним культурним центром Франкської держави. Алкуїном були написані твори різного змісту: богословські трактати, керівництво з філософії, математики, астрономії, риторики і граматики, листування приватне і на наукові теми, життя святих, вірші. На його ліричну поезію лише незначною мірою впливали догматичні канони.

СЕДУЛИЙ СКОТТ¹⁰ О ДУРНЫХ ПРАВИТЕЛЯХ

Те цари, что злыми делами
Обезображены, разве не схожи
С вепрем, с тигром и с медведями?
Есть ли хуже этих разбойник
Между людьми, или лев кровожадный,
Или же ястреб с когтями лихими?
Истинно встарь Антиох с фараоном,
Ирод вместе с презренным Пилатом
Утеряли непрочные царства.
... Что кичитесь в мире, венками
Изукрасясь, в пурпур одевшись?
... Все вы во мрак загробного мира
Снидите; там же вся ваша слава
В пламени сгинет в вечные веки...”

Седулий Скотт . О дурных правителях /Перевод Б.Ярхо. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учебное пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.19.

ПОЭЗИЯ ВАГАНТОВ¹¹ НИЩИЙ СТУДЕНТ (невідомий автор)

Я – кочующий школяр...
На меня судьбина
Свой обрушила удар,
Что твоя дубина.
Не для суетной тщеты,
Не для развлеченья –
Из-за горькой нищеты
Бросил я ученье.
На осеннем холоду,
Лихорадкой мучим,

¹⁰ Седулий Скотт (роки життя і смерті невідомі) – ірландський поет, грамати́к і богослов. Він написав багато панегіричних послань, жартівливі послання, епіграми тощо. Уривок, наведений з „Книги о християнских правителях” – повчання князям.

¹¹ Поезія вагантів (від лат. *vagantes* - „бродячі люди”), яких можна було зустріти в Німеччині, Франції, Англії і Північній Італії, посідає особливе місце в латинській літературі середніх віків. Розквіт поезії вагантів припадає на XII-XIII ст., коли у зв’язку з піднесенням міст розвиваються школи і університети. Це поезія вільнодумців, часом, жартівлива, дотепна, далека від аскетичних ідеалів середньовічного католицизму. Серед вагантів були студенти (бурсаки), що переходили з одного університету в інший, представники нижчого духовенства та ін.

В драном плащике бреду
Под дождем колючим.
В церковь хлынула толпа,
Долго длится месса,
Только слушаю попа
Я без интереса.
К милосердию аббат
Паству призывает,
А его бездомный брат
Зябнет, изнывает.
Подари, святой отец,
Мне свою сутану,
И тогда я наконец
Мерзнуть перестану.
А за душеньку твою
Я поставлю свечку,
Чтоб господь тебе в раю
Подыскал местечко.

Безымянный автор. Нищий студент /Пер. Л.Гинзбурга. - Див.: Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов. - М., 1974. - 575 с. - С.429.

АРХИПИИТА¹² ИСПОВЕДЬ

...Мне, владыка, грешному, ты даруй прощенье:
Сладостна мне смерть моя, сладко умерщвление;
Ранит сердце чудное девушек цветенье;
Я целую каждую – хоть в воображенье!
...Жду тебя с волненьем,
Красавица!
Сердце через мгновенье
Расплавится.
Ах, я словно сад цветущий!
Плоть и душу пожирает
Жар желания:
От любви теряю ум
И сознание.

Архипиит . Исповедь /Пер. О.Румера. - Див.: Зарубежная литература средних веков: Хрестоматия /Сост. Б.И.Пуришев; предисл. И подгот. К печати В.А.Лукова. - 3-е изд., испр. - М.: Высш.шк., 2004. - 816 с. - С.47.

¹² Поетичні твори, що дійшли під цим псевдонімом невідомого геніального ваганта, відносяться до середини XII ст. Нижче наведений вірш, в якому у жартівливій формі використано форму сповіді, написаний біля 1161-1162 рр. і звернений до покровителя поета – архієпископа Кельнського й імператорського канцлера Рейнольда.

ПРАЗДНИЧНАЯ ПЕСНЬ

Радость, радость велия!
День настал веселия.
Песнями и пляскою
Встретим заливчатскою
День освобождения
От цепей учения.
Школяры, мы яростно
Славим праздник радостный.
Пук тетрадей – в сторону!
На съеденье ворону –
Творчество Назоново,
Хлама груз ученого!
Пусть, как знают прочием,
Мы спешим к Венере
И толпой бесчисленной
К ней стучимся в двери.

Праздничная песня.- Див.: Зарубежная литература средних веков: Хрестоматия /Сост. Б.И.Пуришев; предисл. И подгот. К печати В.А.Лукова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш.шк., 2004. – 816 с. – С.51 (Пер. О.Румера)

ВАЛЬТЕР ШАТИЛЬОНСКИЙ¹³ ОБЛИЧЕНИЕ РИМА.

...Возглавлять вселенную призван Рим, но скверны
Полон он, и скверною все полно безмерной.
Ибо заразительно веянье порока,
И от почвы гниlostной быть не может прока.
Рим и всех и каждого грабит безобразно;
Пресвятая курия – этот рынок грязный!
Там права сенаторов продают открыто,
Там всего добыешься ты при мошне набитой.
...Алчность желчная царит в Риме, как и в мире:
Не о мире мыслит клир, а о жирном пире,
Не алтарь в чести, а ларь там, где ждут подарка
И серебряную чтят марку вместо Марка....

Вальтер Шатильонский . Обличение Рима /Пер. О.Румера. - Див.: Зарубежная литература средних веков: Хрестоматия /Сост. Б.И.Пуришев; предисл. И подгот. К печати В.А.Лукова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш.шк., 2004. – 816 с.

¹³ Вальтер Шатильонський (біля 1135-1200 рр.) – один з найосвіченіших латинських поетів XII ст., автор обширної поеми „Александриада”, присвяченій діяльності Александра Македонського. У своїх віршах скаржитися на занепад моралі і знань і різко засуджує папську курію, звинувачуючи її у зажерливості, здирництві, лицемірстві.

ДИДАКТИКО-ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНАЯ ПРОЗА XIII-XV ВВ.

EXEMPLA

1.

(Об отроке, пожелавшем сохранить для отца своего часть сукна) Притча из собрания проповедей начала XIII в.

Был некий человек добропорядочный, и он в силах был работать, но все добро свое отдавал сыну своему единородному, коего весьма возлюбил. И просил его, да почитает его до самой смерти. Тот же, пока не был женат, укладывал отца спать на печи, когда же взял себе жену, поместил его в сенях, дабы там он спал. И когда усилился хлад зимний, умолял старец сына купить для него какие-либо одежды, дабы не умереть от холода. Тот же ни о чем не заботился. Тогда призвал старец внука своего. „Сынок, - сказал он ему, - ступай к отцу твоему и умоли его, да купит мне что-либо, чем покрываться мне». Отрок пошел и получил разрешение купить четыре локтя сукна. И сын дал два локтя отцу, остальное же велел убрать. Узрев сие, отрок стал плакать, требуя, чтобы дали ему остаток. Отец ему: «К чему оно потребно тебе?» Отрок же, наставленный святым духом: «Для тебя желаю сберечь, когда ты состаришься. А тогда дам тебе не более того, что ныне дал ты деду моему». Услышав сие, возместил тот отцу своему все, в чем ранее утеснял его.

EXEMPLA/Пер. Р.Шор. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.56.

КЕЛЬТСЬКА ЛІТЕРАТУРА¹⁴

САГИ ГЕРОИЧЕСКИЕ

ИЗГНАНИЕ СЫНОВЕЙ УСПЕХА

...Кухулин достиг брода. Фердиад ожидал его с южной стороны брода. Кухулин стал на северной его стороне.

Приветствовал Фердиад Кухулина:

- В добрый час явился ты, Кухулин! – воскликнул он.

- Правду сказал ты о добром часе, - отвечал Кухулин, - лишь про это мгновенье нашей встречи. А дальше нет во мне веры словам твоим. Больше пристало бы, Фердиад, чтоб я приветствовал твой приход, чем ты мой, ибо ты вступил в область и королевство, где стою я! И не очень пристало тебе являться сюда, чтобы нападать и биться со мной, а скорей бы мне пристало напасть и

¹⁴ Ирландський епос – найвагоміша монументальна пам'ятка кельтської літератури середніх віків. До числа найбільш відомих пам'яток, що культивувалася давніми кельтами, належить сага „Изгнание сыновей Успеха”.

биться с тобой, ибо от тебя идет обида нашим женам, сыновьям и детям, нашим коням и табунам, нашему скоту и стадам!

- Ладно, Кухулин, - молвил Фердиад. – что за причина тебе итяться-сражаться со мной? Когда мы жили вместе у Скатах, Уатах и Айфе, ты прислуживал мне, готовил копья, стелил постель.

- Правда, что так, - отвечал Кухулин. – По молодости, по юности своей делал я это для тебя, теперь же дело иное. Нет ныне бойца на свете, которого бы я не мог сразить.

И они стали осыпать друг друга горькими упреками за измену былой дружбе. Обменялись они такими речами:

...К у х у л и н

...Когда мы вместе жили у Скатах,
У нее обучаясь ловкости в битве,
Всюду мы вместе с тобой бродили,
Рядом стояли в каждой схватке.
Всегда для меня ты был другом сердца,
Мне соплеменный, родной ты по крови.
Еще не встречал я, кто был бы мне дороже:
Тяжким горем будет мне твоя погибель!

Ф е р д и а д

Слишком же мало дорожишь ты честью,
Коль предлагаешь отказаться от боя!
Прежде чем успеет петух прокричать,
Я вздену твою голову на копьё мое!
О Кухулин, боец из Куальнге,
Ярое безумье охватило тебя.
Если погибнец ты от руки моей,
В этом виновен будешь лишь сам!

...И они приступили к первым приемам боя. Они взяли два равных больших щита, восемь малых щитов с острыми бортами, восемь копий, отделанных рыбьим зубом...

Изгнание сыновей Успеха / Перевод А.Смирнова. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.82-86.

САГИ ФАНТАСТИЧЕСКИЕ

ПЛАВАНИЕ БРАНА, СЫНА ФЕБАЛА¹⁵:

... Однажды Бран бродил одиноко вокруг своего замка, когда вдруг он услышал музыку позади себя. Он обернулся, но музыка снова звучала за спиной его, и так было всякий раз, сколько бы он ни оборачивался. И такова была прелесть мелодии, что он, наконец, впал в сон. Когда он пробудился, то увидел около себя серебряную ветвь с белыми цветами на ней...

Бран взял ветвь в руку и отнес ее в свой королевский дом. И когда все собрались там, им явилась женщина в невиданной одежде, став среди дома. И вот тогда она пропела Брану двадцать два четверостишия, и все собравшиеся слушали и смотрели на женщину:

Она пела:

...Есть далекий, далекий остров,
Вкруг которого сверкают кони морей,
Прекрасен бег их по светлым склонам вод,
На четырех ногах стоит остров.
Радость для взоров, обитель славы –
Равнина, где сонм героев предается играм.
Ладья равняется в беге с колесницей
На южной равнине, на Серебристой Поляне.
... Там неведома горечь и неведом обман
На земле родной, плодоносной,
Нет ни капли горечи, ни капли зла.
Все – сладкая музыка, нежащая слух.
Без скорби, без печали, без смерти,
Без болезней, без дряхлости,
Вот – истинный знак Эмайн.
Не найти ей равного чуда.
Прекрасна страна чудесная,
Облик ее любезен сердцу,
Ласков для взора вид ее,
Несравненен ее нежный туман.

Плавание Брана ,сына Фебала. Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.103-104 (Пер. А.Смирнова)

---

¹⁵ Сага „Плавание Брана, сына Фебала” посвящена любимому в кельтській поезії сюжету про плавання в „потойбічну чудову країну”. В основу твору покладено давні міфологічні уявлення кельтів про „загробне життя”, разом з тим в сазі відчувається відгомін християнського світосприйняття.

ПРОВАНСАЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛІРИКА ТРУБАДУРІВ¹⁶

МАРКАБРЮН ПАСТОРЕЛА

Встретил пастушку вчера я,
Здесь, у ограды, блуждая.
Бойкая, хоть и простая,
Мне повстречалась девица.
Шубка на ней меховая
И кацавейка цветная,
Чепчик – от ветра прикрыться.

Маркабрюн. Пасторела /Пер. В.Дынник. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.173.

РОМАНС

...Стройна, бела, то дочь была
Владельца замка и села.
И я подумал, что мила
Ей песня птиц, что в ней мечты
Рождает утренняя мгла,
Где песенка моя текла, -
Но тут заплакала она.

Романс /Перевод В.Дынник. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.174.

---

¹⁶ Поезія трубадурів зародилася в кінці XI ст., а найвищого розвитку досягла в XII ст. Основними її жанрами є, зокрема, канціона (пісня, тематично обмежена темами про кохання та релігійними), пасторела (лірична п'єса, в якій відображена зустріч лицаря з пастушкою та їх спір) та ін. Поезія трубадурів вперше виникла в Провансі при дворах феодальних сеньйорів як куртуазна поезія, для якої характерна нова, світська лицарська культура, що вимагала від феодальної аристократії „куртуазної“ (витонченої, ввічливої) поведінки, вихованості і вміння служити „прекрасним дамам“. Культ дами посідає центральне місце в творчості провансальських поетів – трубадурів (від прованс. Trobar – знаходити, придумувати, творити), серед яких переважали лицарі і представники феодальної знаті.

БЕРНАРДТ ДЕ ВЕНТАДОРН¹⁷ **КАНСОНА**

Нет, не вернусь я, милые друзья,
В наше Вентадорн: она ко мне сурова.
Там ждал любви – и ждал напрасно я,
Мне не дожидаться жребия иного!
Люблю ее – то вся вина моя,
И вот я изгнан в дальние края,
Лишенный прежних милостей и крова.
Как рыбку мчит игривая струя
К приманке злой, на смерть со дна морского,
Так устремила и любовь меня
Туда, где гибель мне была готова.
Не уберег я сердце от огня,
И пламя жжет сильнее день ото дня,
И не вернуть беспечного былого.

Бернарт де Вентадорн . Кансона /Перевод В.Дынник. - Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.164.

КУРТУАЗНА ПОВІСТЬ І РОМАН

ЛЕГЕНДА О ТРИСТАНЕ И ИЗОЛЬДЕ ¹⁸ **РОМАН О ТРИСТАНЕ** **(уривок):**

“- Сладостный друг мой, Тристан, сколько тяжка эта разлука и для меня и для вас. Прибыла я сюда, чтобы исцелить вас, и тщетен был мой путь, и вы страдали, и вас я потеряла. И, разумеется, раз вы умерли, не хочу я жить без вас, ибо какой Любовь была в вас и во мне при жизни, такой она должна быть в смерти. ... Так умерли эти двое влюбленных – Тристан и Изольда. И из могилы Тристана поднялась ветвь прекрасная, и зеленая, и пышнолиственная, и перекинулась через часовню, и опустился конец ветви на могилу Изольды и врос в нее”.

¹⁷ Бернардт де Вентадорн (біля 1140-1195 рр.) – син бідного міністеріала, є одним з найбільш яскравих співаків fin amor – кохання-служіння, зверненого до знатної дами.

¹⁸ Середньовічна легенда про кохання юнака Трістана із Леонуа і королеви корнуельської Изольді Біловолосої відноситься до числа найбільш популярних сюжетів західноєвропейської літератури. З середини XII ст. з'явилося багато поетичних розробок легенди. В середині XIII ст. сюжет легенди став предметом прозаїчного роману, який поступово ввійшов до циклу романів „Круглого столу”. З прозаїчного роману взяті нижче надруковані уривки.

Роман о Тристане /Перевод Р.Шор. – Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.304

БЕРУЛЬ¹⁹
РОМАН О ТРИСТАНЕ
(уривок)

... Тристан давно во тьме исчез
Король с сосны высокой слез.
Себе твердит он, что верна
Прекрасная его жена.
Бароны на нее клеветают,
Так пусть изветчики трепещут! [С.19]
... Что мы с Тристаном невиновны,
Что если бы и впрямь греховно
Меня любил племянник твой,
Себя бы выдал с головой. [С.24]
...Конец мученьям и разлуке!
Вот в расписной покой идут,
Король с Изольдой там их ждут.
Король Тристану: “Подойди же
Ко мне, племянник. Ближе, ближе.
...А мной прощен ты от души.
...Король с Тристаном помирились” [С.25]
... Тристан в покое дяди спит,
К Изольде путь ему открыт, -
Он к ней, когда захочет, входит, -
Король и бровью не поводит.

Но как, любя, любовь сокрыть?
Ее не спрятать, не зарыть,
Не положить ее под спуд.
Друг к другу любящие льнут,
Ведут беседы меж собой,
Подслушать может их любой.
Они врагов не замечают,
Едва лишь врозь – уже скучают [С.26]

Беруль . Роман о Тристане /Перевод со старофранцузского Н.Я.Рыковой. - Див.: Легенда о Тристане и Изольде /Изд. Подгот. А.Д.Михайлов. – М.: Наук, 1976. – 735 с. – С.19, 24-26.

ЛІТЕРАТУРА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

¹⁹ Беруль – нормандський трувер. Його роман про Тристана дійшов до нас лише у вигляді досить великого уривка, який частково тут наведений.

ПЕСНЬ О МОЕМ СИДЕ²⁰ (уривок)

Часть первая

ИЗГНАНИЕ СИДА

Послал он за своими родичами и вассалами и объявил им, что король повелел ему выйти из своей земли, что дал он ему срок не более девяти дней и что теперь хочет он узнать, кто из них пойдет с ним, а кто останется.

“И тем, что со мною отправятся, дай, господи, награду,
И от тех, что останутся, ухажу я без досады”.
Тут молвил альвар Аньес, родич его ближний:
“С вами пойдем мы, Сид, степью и городами.
Никогда вас не оставим, пока живы и здоровы.
...Мой Сид Руй Диас под Бургос приходит.
А с ним шесть десятков всадников отборных.
Вышли взглянуть и мужчины и жены,
Горожане, горожанки облепили окна;
Плачут неутешно от великого горя,
И на устах повсюду такое у них слово:
“Вот добрый был бы вассал, будь сеньор его добрым”.
Приют они б ему дали, да от страха не смеют:
Король дон Альфонс – в превеликом гневе.
Пред вечером грамота в Бургос доспела,
За крепкою печатью и со строгим запретом:
Руй Диасу Сиду не давать ночлега;
А если кто даст, пусть знает он верно,
Что лишится имения и зениц своих обеих,
И еще напридачу и духа и тела.
Все люди-христиане – в печали непомерной. [С.12]
...Видит Сид: от короля пощады нету.
...Вокруг себя видит дружинников верных. [С.13]
...Всю ночь пролежал мой Сид в своей засаде.
...Если станет дело трудным и опасным,
Весточку в тыл пошлите мне сейчас же.
Об этом налете заговорит вся Испания”.
Поименно всех назвали, кто выйдет на мавров,
И тех, что с Сидом пойдут в тыловую охрану [С.26]
... Мой Сид дон Родриго до ворот добрался.
Те, что их сторожат, как его увидали,
Оставили ворота, разбежались со страху.
... Убил пятнадцать мавров и тех, что повстречал он.

²⁰ „Песнь о моем Сиде” належить до іспанського героїчного епосу.

... Рыцари его с поживой прискакали.
Все отдали Сиду, без утайки и досады. [С.27]
... Посреди той равнины ударили на мавров. [С.31]

Песнь о Сиде / Перевод Б.И.Ярхо, переработанный Ю.Б.Корнеевым и А.А.Смирновым. - Див.: Песнь о Сиде. Староиспанский героический эпос. /Изд. Подгот. А.А. Смирнов. – М.-Л., 1959. – 255 с. – С. 12, 13, 26,27,31.

ПЕСНЬ О НИБЕЛУНГАХ²¹

... Слышал я, что без свиты, с конем своим сам-друг,
Однажды ехал Зигфрид и гору видит вдруг,
А под горой толпятся какие-то бойцы.
Тогда еще не ведал он, кто эти храбрецы.
То были нибелунги, которые когда-то
Там, на горе, в пещере, зарыли клад богатый,
А ныне порешили достать и разделить.
Могло такое зрелище любого удивить.
Подъехал витязь ближе к толпе бойцов чужих,
И путника приметив, вскричал один из них:
„Вон, Зигфрид Нидерландский, прославленный герой! ...”.
Да, навидался удалец чудес под той горой!
Тут Шильбунг с Нибелунгом встречать его пошли.
Вняв общему совету, просили короли,
Чтоб клад отважный витязь делить им пособил,
И были столь настойчивы, что Зигфрид уступил.
... Меч нибелунгов взял он в награду за труды,
Но помощью своею довел лишь до беды:
Остались недовольны два брата дележом
И с Зигфридом рассорились, вина его во всем.
Хотя и охраняли особу королей
Двенадцать великанов, лихих богатырей, -
Что толку? Поднял Зигфрид свой Бальмунг, добрый меч,
И великаньи головы в траву упали с плеч.
Семь сотен нибелунгов он истребил в бою...»

Песнь о нибелунгах / Изд. Подгот В.Г.Адмони, В.М.Жирмундский, Ю.Б.Корнеев, Н.А.Сигал. – Л.: Наука [Ленинград. отд.], 1972. – 343 с. – с.15.

ПЕСНЬ О РОЛАНДЕ²²

²¹ «Песнь о нибелунгах» належить до німецького героїчного епосу. Виникла на межі XIII ст., побудована не на матеріалі умовного світу кельтських переказів, як у французькому лицарському романі, а на матеріалі давніх епічних переказів німецьких народів.

²² «Песнь о Роланде» належить до старофранцузького героїчного епосу, в якій висвітлено завоювання Карлом Великим мавританської Іспанії.

Король наш Карл, великий император,
Провоевал семь лет в стране испанской,
Весь этот горный край до моря занял,
Взял приступом все города и замки,
Поверг их стены и разрушил башни.
Не сдали только Сарагосу мавры... [С.5]

VIII

Карл-император радостен и горд:
Взял Кордову он штурмом, башни снес,... [С.7]
... Сидит в саду плодовом наш король.
При нем Роланд и Оливье-барон... [С.8]
... Карл-император под сосной воссел.
Сошлись к нему бароны на совет [С.9]
... Промолвил император Карл: “Бароны,
Прислал послов Марсилиий Сарагосский.
Он мне сулит даров богатых много –
Верблюдов и медведей, львов и гончих,
Да соколов линиялых десять сотен,
Да золотой казны на мулах столько,
Чтоб ею пятьдесят возов наполнить.
Взамен он просит, чтоб домой ушел я”.
... Но не одобрил граф Роланд той речи,
Поднялся с места. Карлу стал перечить.
Он говорит: “Марсилио не верьте.
Семь лет воюем мы в испанских землях...
Марсилио и раньше был изменник,
Прислал он к вам пятнадцать мавров прежде...
Просили так же вы у нас совета,
И мы, глупцы, поверили их лести” [С.10]
... Великую войну кончать пора.
Французы восклицают: “Герцог прав!” [С.11]

Песнь о Роланде. Старофранцузский героический эпос /Изд. Подгот. И.Н.Голенищев-Кутузов и др. – М.-Л.: Наука, 1964. – 192 с. – С.5, 7-11.

ПОЭЗИЯ ГОРОДСКОГО СОСЛОВИЯ²³

²³ Найбільш популярним жанром міської літератури в середині XII ст. є жанр реалістичної віршованої новели, яка у Франції отримала назву „фабліо”, в Німеччині – „шванк”. Ситуації і сюжети у цьому жанрі мають

Р Ю Т Б Е Ф
ФАБЛИО „ЗАВЕЩАНИЕ ОСЛА”

... Срок подходит, и поп приходит.
... Увидав, что поп уже близко,
Не выдержал, крикнул епископ:
„Размышляли долго, отец;
Что ж придумали наконец?”
„Владыко, я обдумал все,
Но раздражение свое
Лучше вам сдержать, полагаю, -
Мирно беседовать желаю;
Все по совести вам скажу,
И, если каре подлежу,
Имуществом моим иль телом
Меня наказать – ваше дело”.
Ближе к попу епископ стал,
Чтоб говорить из уст в уста,
А поп голову поднимает,
Скаредность свою забывает;
Под рясой держит кошелек,
Чтобы видеть никто не мог.
Начал повесть свою украдкой:
„Ваша милость, скажу вам кратко –
Осел у меня долго жил,
Много денег я с ним нажил;
Честно служил осел мой славный
20 лет как слуга исправный,
И – клянусь души спасеньем! –
20 су добывалось в день им,
В год 20 ливров добывал.
Чтоб в ад не попасть, отказал
Он вам их в своем завещанье”.
... Тепер вы слышали о том,
Как сладил с попом-богачом
Епископ и как он добился,
Чтоб тот почтенью научился.
Рютбеф нам скажет в назиданье:
Не страшно тому наказанье,
Кто с деньгами на суд пришел;
Христианином стал осел,
За грех свой щедро заплатив.

комічний чи авантюристичний характер, ніколи не виходять за межі реалістичного побутового зображення, часом сатирично загострені.

Рютбеф . Завещание осла / Перевод С.Вышеславцевой. – Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.307-311.

ПОЧАТКИ СВІТСЬКОГО ТЕАТРУ

АДАМ ДЕ ЛА АЛЬ²⁴ ИГРА О РОБЕНЕ И МАРИОН

М а р и о н.
Робен, ты знаешь, дорогой,
Какой-то повстречался мне
Тут незнакомец на коне.
... Со мной он долго говорил,
Его любить – меня просил.
Но я тебе не изменила.

Р о б е н.
Марота! Ты б меня убила.
Поспел бы если раньше я
Иль были б здесь мои друзья –
... Без драки не ушел бы он...

М а р и о н.
Не горячись, мой милый друг!
Давай-ка лучше пировать.

Р о б е н.
Мне сесть велишь или стоять?

М а р и о н.
Робен, сядь рядышком со мной.
Покушаем.

Р о б е н.
Сидеть с тобой
Всегда, подруженька, я рад.

---

²⁴ Адам де ла Аль (близько 1238-1286 рр.) - городянин, що проживав у різні роки і в Парижі, і при дворах графа д'Артуа і Карла Анжуйського, є автором світської п'єси на народній мові "Игра о Робене и Марион". Розрахована на музичне виконання, п'єса є фактично драматизованою пастуреллю. У ній, написаній просто і жваво, досить правдиво відображені звичаї і норми моралі французьких поселян. Автор співчуває молодим простолюдинам, на щастя яких замахнувся самовпевнений чванливий лицар.

Но пред тобой я виноват,
Что не принес тебе поеть.

М а р и о н.
Робен, не беспокойся. Есть
За пазухой моей сырок,
И хлеба вот большой кусок,
И яблок ты принес немного.

Адам де ла Аль. Игра о Робене и Марион /Перевод А.Сухотина. – Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.362.

КОМІЧНИЙ ТЕАТР XIV- XV СТ.²⁵

ФАРС „ГОСПОДИН ПЬЕР ПАТЕЛЕН”²⁶

[Проныра-стряпчий Пателен сумел ловко выманить у богатого суконщика шесть локтей сукна; вместе с тем он подслушал перебранку купца с его батраком Тибо-пастухом, потихоньку воровавшим из доверенного ему стада овец. Услышав, что хозяин хочет подать на нерадивого батрака в суд, Пателен пригласил последнего к себе домой и предложил ему защищать его на суде; пастух согласился на предложенные ему условия.]

П а т е л е н.
... Согласен ли во имя блага
Ты врать под строгою присягой,
Чтоб обмануть коронный суд?
Во-первых, как тебя зовут?

П а с т у х.
Тибо, а кличка- Козопас.

П а т е л е н.
А сколько взял ты про запас
Всего овец из поголовья?

²⁵ Найбільш характерним і водночас найбільш стійким комічним жанром Середньовіччя є фарс. Започаткований у XIII ст., цей жанр досягає розквіту у XIV - початку XV ст. Він є найбільш реалістичним жанром середньовічної драматургії. Випробуванним знаряддям фарсу була насмішка (комічне перебільшення, буфонадні сцени тощо).

²⁶ Фарс „Господин Пьер Пателен” складений у середині XV ст. Його сатира спрямована на суддівське крющкотворство. Зображена у ньому фігура пройдисвіта Пателена набула значної популярності, що зумовило створення низки фарсів, які відображають інші витівки того ж героя.

П а с т у х.
Я брал, что нужно для здоровья,
В три года только тридцать штук,
Не больше.

П а т е л е н.
Верно, милый друг,
Процент законный и приличный
... Ты должен притворяться так,
Что ты, Тибо, круглый дурак
И что со мной ты незнаком.
... Сболтнешь – и в миг тебя засудят.
У нас судейские не шутят.
Сам не заметишь, как обкрутят...

Господин Пьер Пателен /Перевод А.Арго и Н.Соколовой. – Див.: Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Латин., кельт., скандинав., прованс., франц. литературы. Учеб. Пособие для студентов филол.специальностей пед.ин-тов. Сост. Б.И.Пуришев. Изд.2-е, испр. И доп. – М.: Просвещение, 1974. – 399 с. – С.364.

ПРО ХУДОЖНИ СТИЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ

ПРО РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ:

„Романский стиль, господствовавший в X-XII веках в архитектуре западного средневековья, явился результатом чрезвычайно длительных исканий, главным образом в области церковного зодчества V-IX веков. ... Характерно для данного стиля прежде всего общее впечатление суровой торжественности и мощи.

... Огромная длина его повышает значение алтаря, расположенного в дальнем конце церкви. ... Большая высота придает необычный облик всему интерьеру...

... Масштабным средством выявления высоты служит наличие частей, в данном случае колонн и арок, однородных по форме, но значительно различающихся по размерам. ... Грандиозность пространства соединяется в данном интерьере с чрезвычайной массивностью и тяжестью окружающих его архитектурных форм.

... В результате массивность стен и опор давит на пространство; в толстых, грубоватых колоннах, в тяжелых арках, в больших глухих полях стен и сводов много неподвижности, ... окна сравнительно малы”.

ПРО ГОТИЧНИЙ СТИЛЬ:

„... Первоначальный нервюрный свод есть тот же крестовый свод, но только иной, облегченной конструкции. ...Готические строители отдали предпочтение стрельчатой арке из двух пересекающихся дуг... Нервюрные своды, вследствие их меньшего веса, позволили готическому строителю уменьшить и толщину поддерживающих их опор.

.... Легкость нервюр перенеслась ... и на опоры, которые потеряли свою романскую массивность и приобрели мощный динамический взлет кверху, характерный для общего художественного облика церковной готики.

...Весьма разнообразная романская архитектура в ряде своих, в особенности более поздних, вариантов вплотную приближается к готике. В ряде других вариантов она образует по отношению к готике резкий контраст. Такими контрастными примерами наружной романской и готической архитектуры являются немецкая церковь Марии Лаах (XI-XII вв.) и французский собор в Реймсе (XIII в.)” [С.130-133]

Искусство: Живопись: Скульптура: Архитектура: Графика: Кн. Для учителя. В 3-х ч. Ч.1. Древний мир. Средние века. Эпоха Возрождения / сост. М.В.Алпатов и др. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с. – С.130-133.

РОЗДІЛ V.

КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОККО

Розділ “Культура епохи ренесансу та барокко” дає можливість студенту ознайомитись з підбіркою цікавих висловів, які належать як людям тієї доби, так і нашим сучасникам. Подаємо три сонети Франческо Петрарки у перекладі чудового поета і дослідника української діаспори Ігоря Качуровського. Висловлювання провідного філософа флорентійської школи XV ст. Піко Делла Мірандоли дає можливість переконатись як високо цінували ренесансські діячі людську гідність. Розділ містить уривки з унікального твору XVI ст. про митців ренесансу написаного їх сучасником Джорджо Вазарі – письменником, філософом, художником. Трактат канцлера флорентійської республіки Ніколо Макіавеллі до сьогодні залишається актуальним для політиків.

Уривки із щоденників Леонардо да Вінчі переконують наскільки тісно межували у свідомості тогочасних навіть передових людей містика і наука, астрологія і практика. Мистецькі оцінки творів ренесансу Генріха Вольфліна, що жив у XIX ст. до сьогоднішнього дня залишаються класикою.

Містить розділ також уривки з літературних творів видатних діячів ренесансної культури в Україні Станіслава Оріховського, Юрія Дрогобича та Павла Русина знаних у всій Європі.

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА (3 СОНЕТИ В ПЕРЕКЛАДІ ІГОРЯ КАЧУРОВСЬКОГО)

LXI

Благословляю день той, місяць, рік,
Ту пору, і годину, і хвилину,
Прекрасну ту, куди прийшов, країну

Благословляю туги перший блік,
З яким я стрів мою любов єдину,
І лук, і стріли, що від них я гину,
Бо біль від ран до серця вже проник.

Благословенна незліченна тьма
Тих слів, що задля донни я розсівав,
І прагнення, і сльози, і зітхання,

Благословенне це моє писання, —
Завжди на славу їй, — і думки вияв,
Що місця в нім для іншої — нема.

XIX

На світі є істоти гострозорі,
Що дивляться і сонцеві навстріть,
А інших сильне світло вже разить:
Зі сховів їх нічні виводять зорі.

Ще інші є, чий бажання хворі
На блиск вогню керує марна хіть,
Хоч його сила спалить їх за мить, —
У зграї цій і я, в своєму горі,

Бо зір мій не витримує проміння
Цієї Пані, і бракує вміння
Для схову в темне місце й пізній час.

Тож бачити її — мій уділ надить,
Покірного, в сльозах, мене провадить
За тим услід, що спалює нараз.

XXXVIII*

Притулок люті, болю джерело,
Храм ересі і шлях знанням фальшивим,
Із Риму — Вавилоном нечестивим
Ти стала — й сліз без ліку потекло.

Ковадло заблудів, тюрма — правдивим,
Де згин добру, росте й жиріє зло,
Живим ти пекло. Чудом би було,
Щоб не зайнявсь Христос на тебе гнівом.

Покора, цнота, бідність — ось коріння!
Чи буцаєш рогами, як на гріх,
Блуднице ти безлична, проти них,
Од викиднів-вельмож ждучи спасіння?
Та з засвіту сумного Константин
Не вийде: підеш ти туди, де він.

Ф. Петрарка Вибране. Інститут літератури ім. Ореста: Мюнхен, 1982.

ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛА ДЖОВАННІ (1463-1494) ПРОМОВА ПРО ДОСТОІНСТВО ЛЮДИНИ.

---

* цей сонет Петрарки засуджує ієрархію Римо-католицької церкви за розбещеність і відхід від ідей Христа. На Тридентському соборі цей твір був внесений до Індексу заборонених.

...Тогда принял Бог человека как творение неопределенного образа и, поставив его в центре мира, сказал: “Не даем мы тебе, о Адам, ни определённого места, ни собственного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо и обязанность ты имел по собственному желанию, согласно твоей воле и твоему решению. Образ прочих творений определён в пределах установленных нами законов. Ты же, не стеснённый никакими пределами, определишь свой образ по своему решению, во власть которого я тебя предоставляю.

Я ставлю тебя в центре мира, чтобы оттуда тебе было удобнее обозревать всё, что есть в мире. Я не сделал тебя ни небесным, ни земным, ни смертным, ни бессмертным, чтобы ты сам, свободный и славный мастер сформировал себя в образе, который ты предпочитаешь. Ты можешь переродиться в низшие, неразумные существа, но можешь переродиться по велению своей души и в высшие божественные. О, высшая щедрость Бога-отца! О высшее и восхитительное счастье человека, которому дано владеть тем, чем пожелает, и быть тем, чем хочет!

...Если ты увидишь кого-либо, ползущего по земле на животе, то ты видишь не человека, а кустарник, и если увидишь подобно Калипсо кого-либо, ослеплённого пустыми миражами фантазии, охваченного соблазнами ряда чувств, то это ты видишь не человека, а животное.

И если ты видишь философа, всё распознающего правильным разумом, то уважай его, ибо небесное он существо, не земное. Если же видишь чистого созерцателя, не ведающего плоти и погруженного в недра ума, то это не земное и не небесное существо. Это самое возвышенное божество, облаченное в человеческую плоть.

“История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли”. В 5 тт. Т. I. с. 507-510.

СПОРУДЖЕННЯ КУПОЛА СОБОРУ САНТА МАРІА ДЕЛЬ ФЬОРЕ АРХІТЕКТОРОМ ФІЛІППО БРУНЕЛЛЕСКІ В ОПИСІ ДЖОРДЖО ВАЗАРІ.

Когда же толки уже прекратились и когда при виде той легкости, с какой возводилось это строение, пришлось как-никак признать гений Филиппо, люди беспристрастные уже полагали, что он обнаружил такую смелость, которую, быть может, еще никто из древних и современных зодчих не обнаруживал в своих творениях; а возникло это мнение потому, что он наконец показал свою модель. На ней каждый мог видеть ту величайшую рассудительность, с какой им были задуманы лестницы, внутренние и наружные источники света во избежание ушибов в темных местах, и сколько различных железных перил на крутых подъемах было им построено и рассудительно распределено, не говоря о том, что он даже подумал о железных частях для внутренних помостьев на случай, если бы там пришлось вести мозаичные или живописные работы; а также, распределив в менее опасных местах водостоки, где закрытые, а где открытые, и проведя систему отдушин и разного рода отверстий для отвода

ветра и для того, чтоб испарения и землетрясения не могли вредить, он показал, насколько ему пошли на пользу его изыскания в течение стольких лет, проведенных им в Риме. Принимая к тому же во внимание все, что он сделал для подноса, кладки, стыка и связи камней, нельзя было не быть охваченным трепетом и ужасом при мысли, что гений одного человека вмещает в себе все то, что совместил в себе гений Филиппо, который рос непрерывно и настолько, что не было вещи, которую он, как бы она ни была трудна и сложна, не сделал бы легкой и простой, что он и показал в подъеме тяжестей при помощи противовесов и колес, приводимых в движение одним волом, в то время как иначе шесть пар едва ли сдвинули бы их с места.

Постройка уже выросла на такую высоту, что было величайшим затруднением, однажды поднявшись, затем снова вернуться на землю; и мастера много теряли времени, когда ходили есть и пить, и сильно страдали от дневного жара. И вот Филиппо устроил так, что на куполе открылись столовые с кухнями и что там продавалось вино; таким образом, никто не уходил с работы до вечера, что было удобно для них и в высшей степени полезно для дела. А так как он, состарившись, не дожил до того времени, чтобы увидеть завершение фонаря, он завещал, чтобы его построили таким, какой была модель и как он это изложил письменно; иначе, уверял он, постройка обрушится, так как свод, имея дугу с радиусом, равным трем четвертям поперечника, нуждается в нагрузке, чтобы быть более прочным. До своей смерти он так и не смог увидеть эту часть законченной, но все же довел ее до высоты нескольких локтей. Он успел отлично обработать и подвезти почти что все мраморные части, которые предназначались для фонаря, и на которые, глядя, как их подвозили, дивился народ: как это возможно, что он надумал нагрузить свод такой тяжестью. Многие умные люди полагали, что он этого не выдержит, и им казалось большим счастьем, что Филиппо все-таки довел его до этой точки, а что нагружать его еще больше — значило бы искушать Господа. Филиппо всегда над этим смеялся и, приготовив все машины и все орудия, необходимые для лесов, не терял ни минуты времени, мысленно предвидя, собирая и обдумывая все мелочи, вплоть до того, как бы не обились углы обтесанных мраморных частей, когда их будут поднимать, так что даже все арки ниш закладывались в деревянных лесах; в остальном же, как было сказано, имелись его письменные распоряжения и модели. Творение это само свидетельствует о том, насколько оно прекрасно, возвышаясь от уровня земли до уровня фонаря на 154 локтя, в то время как сам фонарь имеет 36 локтей, медный шар — 4 локтя, крест — 8 локтей, а все вместе 202 локтя, и можно с уверенностью сказать, что древние в своих строениях никогда не достигали такой высоты и никогда не подвергали себя столь великой опасности, желая вступить в единоборство с небом,— ведь поистине кажется, будто оно с ним вступает в единоборство, когда видишь, что оно вздымается на такую высоту, что горы, окружающие Флоренцию, кажутся подобными ему. И, правда, кажется, что небо ему завидует, так как постоянно, целыми днями стрелы небесные его поражают.

Дж. Вазари. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. С.-пб. Пальмира, 1992.- с.93-95

НИКОЛО МАКИАВЕЛЛИ “ГОСУДАР” (УРИВОК З ТРАКТАТУ):

Глава XVIII. О том, как государидолжны держать слово

Излишне говорить, сколь похвальна в государе верность данному слову, прямодушие и неуклонная честность. Однако мы знаем по опыту, что в наше время великие дела удавались лишь тем, кто не старался сдержать данное слово и умел, кого нужно, обвести вокруг пальца; такие государи в конечном счете преуспели куда больше, чем те, кто ставил на честность.

Надо знать, что с врагом можно бороться двумя способами: во-первых, законами, во-вторых, силой. Первый способ присущ человеку, второй - зверю; но так как первого часто недостаточно, то приходится прибегать и ко второму. Отсюда следует, что государь должен усвоить то, что заключено в природе и человека, и зверя. Не это ли иносказательно внушают нам античные авторы, повествуя о том, как Ахилла и прочих героев древности отдавали на воспитание кентавру Хирону, дабы они приобщились к его мудрости? Какой иной смысл имеет выбор в наставники получеловека-полузверя, как не тот, что государь должен совместить в себе обе эти природы, ибо одна без другой не имеет достаточной силы?

Итак, из всех зверей пусть государь уподобится двум: льву и лисе. Лев боится капканов, а лиса - волков, следовательно, надо быть подобным лисе, чтобы уметь обойти капканы, и льву, чтобы отпугнуть волков. Тот, кто всегда подобен льву, может не заметить капкана. Из чего следует, что разумный правитель не может и не должен оставаться верным своему обещанию, если это вредит его интересам и если отпали причины, побудившие его дать обещание. Такой совет был бы недостойным, если бы люди честно держали слово, но люди, будучи дурны, слова не держат, поэтому и ты должен поступать с ними так же. А благовидный предлог нарушить обещание всегда найдется. Примеров тому множество: сколько мирных договоров, сколько соглашений не вступило в силу или пошло прахом из-за того, что государи нарушали свое слово, и всегда в выигрыше оказывался тот, кто имел лисью натуру. Однако натуру эту надо еще уметь прикрыть, надо быть изрядным обманщиком и лицемером, люди же так простодушны и так поглощены ближайшими нуждами, что обманывающий всегда найдет того, кто даст себя одурачить.

Из близких по времени примеров не могу умолчать об одном. Александр VI всю жизнь изощрялся в обманах, но каждый раз находились люди, готовые ему верить. Во всем свете не было человека, который бы так клятвенно уверял, так убедительно обещал и так мало заботился об исполнении своих обещаний. Тем не менее обманы всегда удавались ему, как он желал, ибо он знал толк в этом деле. Отсюда следует, что государю нет необходимости обладать всеми названными добродетелями, но есть прямая необходимость выглядеть обладающим ими. Дерзну прибавить, что обладать этими добродетелями и неуклонно им следовать вредно, тогда как выглядеть обладающим ими - полезно. Иначе говоря, надо являться в глазах людей сострадательным, верным

слову, милостивым, искренним, благочестивым - и быть таковым в самом деле, но внутренне надо сохранять готовность проявить и противоположные качества, если это окажется необходимо. Следует понимать, что государь, особенно новый, не может исполнять все то, за что людей почитают хорошими, так как ради сохранения государства он часто бывает вынужден идти против своего слова, против милосердия, доброты и благочестия. Поэтому в душе он всегда должен быть готов к тому, чтобы переменить направление, если события примут другой оборот или в другую сторону задует ветер фортуны, то есть, как было сказано, по возможности не удаляться от добра, но при надобности не чураться и зла.

Итак, государь должен бдительно следить за тем, чтобы с языка его не сорвалось слова, не исполненного пяти названных добродетелей. Пусть тем, кто видит его и слышит, он предстанет как само милосердие, верность, прямодушие, человечность и благочестие, особенно благочестие. Ибо люди большей частью судят по виду, так как увидеть дано всем, а потрогать руками - немногим. Каждый знает, каков ты с виду, немногим известно, каков ты на самом деле, и эти последние не посмеют оспорить мнение большинства, за спиной которого стоит государство. О действиях всех людей, а особенно государей, с которых в суде не спросишь, заключают по результату, поэтому пусть государи стараются сохранить власть и одержать победу. Какие бы средства для этого ни употребить, их всегда сочтут достойными и одобряют, ибо чернь прельщается видимостью и успехом, в мире же нет ничего, кроме черни, и меньшинству в нем не остается места, когда за большинством стоит государство. Один из нынешних государей, которого воздержусь называть, только и делает, что проповедует мир и верность, на деле же тому и другому злейший враг; но если бы он последовал тому, что проповедует, то давно лишился бы либо могущества, либо государства.

СИКСТИНСЬКА КАПЕЛА МІКЕЛАНДЖЕЛО В ОПИСІ ДЖОРДЖО ВАЗАРІ

На второй истории он изобразил с прекраснейшими сообразительностью и талантом, как Господь создает солнце и луну, поддерживаемый многочисленными путтами; и являет собою потрясающую силу благодаря ракурсу рук и ног. Его же он изобразил в той же истории, где он парит, благословив землю и создав животных; такова на этом своде сокращающаяся фигура, которая, куда бы ты ни шел по капелле, все время вращается и оборачивается и в ту и в другую сторону. Также и на следующей, где Бог отделяет воду от земли: эти фигуры настолько прекрасны и острота гения в них такова, что они достойны быть созданы лишь божественнейшими руками Микеланджело. И подобным же образом следует далее сотворение Адама с изображением Бога, опирающегося на группу обнаженных ангелов нежного возраста, которые несут будто не одну только фигуру, а всю тяжесть мира, что показано вызывающим величайшее благоговение величием Господа и характером его движения: одной рукой он обнимает ангелов, будто на них

опираясь, десницу же он простирает к Адаму, написанному таким прекрасным, в таком положении, с такими очертаниями, что кажется, будто он снова сотворен высшим и изначальным создателем своим, а не кистью и по замыслу человека. Ниже этой, на другой истории он изобразил извлечение из его ребра матери нашей Евы, там изображены обнаженные люди, из которых один во власти сна кажется как бы мертвым, а другая, оживляемая благословением Господним, совсем проснулась. Кистью этого гениальнейшего художника показано все отличие сна от бодрствования, а также насколько твердым и непреложным может, говоря по-человечески, показаться нам божественное величие.

Дж. Вазари. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. С.-пб. Пальмира, 1992.- с.313.

ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ: ИЗ ЗАПИСНИХ КНИЖОК 1505–1515 гг.

1.78.

Смертный дым. Возьми мышьяк и смешай с серой или реальгаром. Способ розовая вода. Отстоенная жаба, а именно наземная. Пена бешеной собаки и отстоенный кизил. Тарантул тарентский. Порошок медянки или извести ядовитой для бросания на корабли.

1.81

Жизнь нашу мы создаем смертью других. В мертвой вещи остается бессознательная жизнь, которая, вновь попадая в желудок живых, вновь обретает жизнь чувствующую и разумную.

1.43

Разбить камень в мочевом пузыре. Возьми кору орешника, кости финика и камнеломку, семена крапивы, всего поровну. Из всего этого сделай мелкий порошок и принимай его за едой в виде приправы, или же утром в виде сиропа с теплым белым вином,

1.253.

Посмотри на крылья, которые, ударяясь о воздух, поддерживают тяжелого орла в тончайшей воздушной выси, вблизи стихии огня, и посмотри на движущийся над морем воздух, который, ударяя в надутые паруса, заставляет бежать нагруженный тяжелый корабль; на этих достаточно веских и надежных основаниях сможешь ты постигнуть, как человек, преодолевая своими искусственными большими крыльями сопротивление окружающего воздуха, способен подняться в нем ввысь.

1.254.

Сделаешь анатомию крыльев птицы, вместе с мускулами груди, движущими эти крылья. И сходное сделаешь у человека, дабы показать возможность, имеющуюся в человеке, держаться по желанию в воздухе при помощи взмахов крыльями.

1.258.

Этот прибор испытываешь над озером и наденешь в виде пояса длинный мех, чтобы при падении не утонул бы. Надобно знать, что опускание крыльев может быть произведено силами обеих ног одновременно, — для того, чтобы ты мог задерживаться и оставаться в равновесии, опусти одно крыло быстрее другого, по надобности, так, как ты видишь, это делают ястреба и др. птицы.

Афоризмы Леонардо:

- И для льва выдаются несчастливые дни, когда все идет шиворот-навыворот и на каждом шагу подстерегают зловключения. (ЗЛО)

- Как теплая одежда защищает от стужи, так выдержка защищает от обиды. Умножай терпение и спокойствие духа, и обида, как бы горька ни была, тебя не коснется. (ОСКОРБЛЕНИЕ)

- Как хорошо проведенный день приносит счастливый сон, так плодотворно прожитая жизнь доставляет удовлетворение. (СЧАСТЬЕ)

- Как хорошо прожитый день дает спокойный сон, так с пользой прожитая жизнь дает спокойную смерть. (СМЕРТЬ)

- Картина у живописца будет мало совершенна, если он в качестве вдохновителя берет картины других; если же он будет учиться на предметах природы, то он произведет хороший плод... (ЖИВОПИСЬ)

- Кто не карает зла, тот способствует его свершению. (ЗЛО)

- Кто не ценит жизни, тот недостоин ее. (ЖИЗНЬ)

- Куры под одной крышей живут в мире и согласии, а два петуха никогда не могут ужиться в одном курятнике — уж такова их природа. (ЖИВОТНЫЕ)

- Любое препятствие преодолевается настойчивостью. (РАЗМЫШЛЕНИЯ)

- Наука - полководец, и практика - солдаты. (НАУКА)

- Оскорбляя другого, ты не заботишься о самом себе. (ОСКОРБЛЕНИЕ)

- От наших родителей мы получили величайший и бесценный дар - жизнь. Они вскормили и взрастили нас, не жалея ни сил, ни любви. И теперь, когда они стары и больны, наш долг - вылечить и выходить их! (ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ)

- Познание стран мира - украшение и пища человеческих умов. (ЗНАНИЕ)

- Поистине всегда там, где недостает разумных доводов, их заменяет крик. (РАЗГОВОР)

- Поистине тот, кто не ценит жизнь, тот ее не заслуживает. (ЖИЗНЬ)

- Приобретай в юности то, что с годами возместит тебе ущерб, причиненный старостью. И, поняв, что пищей старости является мудрость, действуй в юности так, чтобы старость не осталась без пищи. (МУДРОСТЬ)

- Бездельника хлебом не корми, а дай порассуждать, да и в умении очернить других ему не откажешь. Он всегда готов найти оправдание собственной никчемности. (РАБОТА - БЕЗДЕЛЬЕ)

- Было вино поглощено пьяницей - и это вино отомстило пропойце. (АЛКОГОЛИЗМ) [2003-08-27 00:06:11]

- Вино мстит пьянице. (АЛКОГОЛИЗМ)

- В природе все мудро продумано и устроено, всяк должен заниматься своим делом, и в этой мудрости - высшая справедливость жизни. (ЖИЗНЬ)

- Вред приносишь ты,если хвалишь..но еще больше вреда,если порицаешь то,в чем мало смыслишь. (ПОХВАЛА)
- Всякая жизнь.хорошо прожитая,есть долгая жизнь. (ЖИЗНЬ)
- Всяк,кто желает иметь верных друзей,должен быть добрым и терпимым,проявляя внимание к чужим нуждам.Почет и уважение добываются не силой,а великодушием и готовностью поделиться с нуждающимся последним куском. (ПРЕДАННОСТЬ)
- В числе глупцов есть некая секта,называемая лицемерами,которые беспрерывно учатся обманывать себя и других,но больше других,чем себя,а в действительности обманывают больше самих себя,чем других. (ОБМАН)
- Где дух не водит рукой художника,там нет искусства. (ИСКУССТВО И ХУДОЖНИК)
- Где мысль не работает вместе с рукой,там нет художника. (ИСКУССТВО И ХУДОЖНИК)
- Где умирает надежда там возникает пустота. (НАДЕЖДА-РАЗОЧАРОВАНИЕ)
- Если все кажется легким,это безошибочно доказывает,что работник весьма мало искусен и что работа выше его разумения. (РАБОТА - БЕЗДЕЛЬЕ)
- Если запастись терпением и проявить старание,то посеянные семена знания непременно дадут добрые всходы.Ученья корень горек,да плод сладок. (ЗНАНИЕ)
- Жалок тот мастер,произведение которого опережает его суждение;тот мастер продвигается к совершенству искусства,произведения которого превзойдены суждением. (ИСКУССТВО)
- Живопись спорит и соревнуется с природой. (ИСКУССТВО)
- За сладкое приходится горько расплачиваться. (НАДЕЖДА-РАЗОЧАРОВАНИЕ)
- Истина была единственной дочерью времени. (ПРАВДА)
- Истина в конце концов не остается скрытой. (ПРАВДА)

КАРТИНА “МОНА ЛИЗА” ЛЕОНАРДО В ОПИСИ ДЖОРДЖО ВАЗАРИ

Леонардо взялся написать для Франческо дель Джокондо портрет его жены, Моны Лизы, и, потрудившись над ним четыре года, так и оставил его незавершенным. Это произведение находится ныне у короля Франции Франциска, в Фонтенбло. Изображение это давало возможность всякому, кто хотел постичь, насколько искусство способно подражать природе, легко в этом убедиться, ибо в нем были переданы все мельчайшие подробности, какие только доступны тонкостям живописи. Действительно, в этом лице глаза обладали тем блеском и той влажностью, какие мы видим в живом человеке, а вокруг них была сизая красноватость и те волоски, передать которые невозможно без владения величайшими тонкостями живописи. Ресницы же благодаря тому, что было показано, как волоски их вырастают на теле, где гуще, а где реже, и как они располагаются вокруг глаза в соответствии с порами

кожи, не могли быть изображены более натурально. Нос, со всей красотой своих розоватых и нежных отверстий, имел вид живого. Рот, с его особым разрезом и своими концами, соединенными алостью губ, в сочетании с инкарнатом лица, поистине казался не красками, а живой плотью. А всякий, кто внимательнейшим образом вглядывался в дужку шеи, видел в ней биение пульса, и действительно, можно сказать, что она была написана так, чтобы заставить содрогнуться и испугать всякого самонадеянного художника, кто бы он ни был. Прибег он также и к следующей уловке: так как мадонна Лиза была очень красива, то во время писания портрета он держал при ней певцов, музыкантов и постоянно шутов, поддерживавших в ней веселость, чтобы избежать той унылости, которую живопись обычно придает портретам, тогда как в этом портрете Леонардо была улыбка, настолько приятная, что он казался чем-то скорее божественным, чем человеческим, и почитался произведением чудесным, ибо сама жизнь не могла быть иной.

И вот благодаря совершенству произведений этого божественного художника слава его разрослась настолько, что все, кто ценил искусство, более того, даже весь город, мечтали о том, чтобы он оставил им какую-нибудь о себе память, и повсеместно речь шла о том, чтобы поручить ему какое-нибудь значительное и крупное произведение, благодаря которому город был бы украшен и почтен тем же избытком таланта, обаяния и ума, каким отличались творения Леонардо.

Дж. Вазари. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. С.-Пб. Пальмира, 1992.- с.205.

“МОНА ЛИЗА” ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ В ОПИСИ ГЕНРИХА ВЬОЛЬФЛИНА

Легкая, едва уловимая улыбка играет также и на лице Моны Лизы; она таится в углах рта и едва изменяет черты. Подобно мимолетному дуновению зефира, скользит движение по мягкой поверхности этого лица, образуя игру света и тени, переливающихся, как тихая беседа, к которой не устаешь прислушиваться. «Ее озаряла прекрасная, загадочная улыбка», — говорит Полициан. Я сомневаюсь, чтобы в расцвете чинквеченто было возможно такое выражение. Улыбка чужда этой эпохе, ее отблеск мы видим, быть может, только у «Доротеи» Себастьяно.

Из узких отверстий смотрят карие глаза, не глаза кватроченто с их ярким открытым блеском, а затаенные, точно подернутые поволокой. Нижние веки почти горизонтальны и напоминают узкие, готические глаза, с их влажным и неоткровенным взглядом. Вся подглазная часть говорит о скрывающихся под кожей тонких нервах, о большой чувствительности.

В лице поражает отсутствие бровей: дугообразные возвышения над глазными впадинами незаметно сливаются с чрезвычайно высоким лбом. Было ли это индивидуальной особенностью? Нет, не было. По одному месту в «Cortigiano» можно заключить, что дамы в силу моды выщипывали себе брови. Высокий лоб считался признаком красоты, и для того, чтобы он казался выше,

дамы жертвовали даже передними волосами над лбом. Оттого-то мы видим громадные лбы в бюстах девушек Мино и Дезидерио. У ваятелей преобладало увлечение тонкостью моделировки белых плоскостей мрамора, так нежно передаваемой резцом. Отсюда и чрезмерное по сравнению с природным строением увеличение лба. В данном случае Мона Лиза — образец вкуса XV века. Непосредственно вслед за этим мода меняется. Лоб становится ниже, резко обозначаются брови. В портрете Моны Лизы, находящемся в Мадриде, копиист самовольно прибавил ей брови.

Волосы каштанового, как и глаза, цвета, падают легкими волнами вдоль щек; их покрывает накинутая на голову прозрачная вуаль.

Мона Лиза сидит в кресле, положение головы резко вертикальное, что при общей мягкости исполнения производит странное впечатление. Вероятно, такова была мода, держаться прямо считалось аристократичным.

В целом картина не бедна движением. От поясного портрета, обыкновенно коротко срезанного, Леонардо впервые переходит здесь к коленному изображению, Он берет модель в профиль, верхнюю часть — вполоборота и лицо почти en face. Полно значения движение рук. Одна из них лежит на ручке кресла, другая выступает из глубины в ракурсе, причем кисть второй лежит на первой. Руки не являются для Леонардо внешним обогащением портрета. В их мягко-чувственном движении, в одушевленных, тонко осязающих пальцах много характера.

Одежда Джоконды простая, почти строгая; ее низкий вырез для эстетики чинквечентистов казался бы жестким. Платье в складках зеленого цвета, рукава золотисто-коричневые, не короткие и узкие, как раньше, но доходящие до кисти; многими поперечными складочками они красиво дополняют округленность прекрасных кистей рук; тонкие пальцы не обременены кольцами, на шее также нет украшений.

На заднем плане ландшафт, встречающийся и у старших мастеров. Но он не примыкает непосредственно к фигуре, как прежде. Леонардо сначала строит балюстраду с двумя колоннами, между которыми открывается вид. Надо внимательно всмотреться в картину, чтобы оценить всю важность этого мотива, ибо над постаментами Леонардо рисует колонны лишь в виде узких полосок.

Своеобразен самый ландшафт, расстилающийся вдаль на высоте глаз модели: фантастически-зубчатый лабиринт гор, среди них озера и потоки. Этот ландшафт удивителен. Неопределенный, как мечта, он обладает особой, иного порядка реальностью, отличной от реальности фигуры, — и это не случайность, а один из способов сильнее выдвинуть материальность фигуры. Леонардо применил здесь высказанные им в трактате теории об особенностях восприятия отдаленных предметов. И в результате рядом с «Моной Лизой» в Лувре, в Salon carré, все кажется плоским, даже картины XVII века.

Леонардо называл лепку основой живописи. Лишь «Мона Лиза» дает нам почувствовать все значение этого положения. Как под рукой волшебника, оживает портрет со всей тонкостью анатомической структуры. Свою задачу Леонардо усматривает здесь не в упрощенной передаче явления, а в детальной его разработке. Видевшие эту картину по опыту знают, какого внимательного

изучения она требует. Полнота ее впечатления теряется на расстоянии. (То же можно сказать и о фотографиях, являющихся поэтому непригодными для украшения стен). В этом основное отличие «Моны Лизы» от более поздних портретов чинквеченто, и в некотором смысле она действительно завершает направление так называемого благородного стиля, корни которого в XV веке и над выработкой которого преимущественно трудились ваятели.

Г. Вельфлин. Классическое искусство. С.-пб. Алетейя, 1997. с.36-39.

КАРТИНА «ТАСМНА ВЕЧЕРЯ» ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ В ОПИСІ Г. ВЬОЛЬФЛІНА

Посредине длинного стола — Христос, по обеим сторонам ученики; Христос сказал: «Один из вас предаст Меня», и эти неожиданные слова взволновали собрание. Он один остается спокойным, его глаза опущены, но молчание повторяет сказанное: да, это так, один из вас предаст меня. Думается, что событие никогда не могло быть рассказано иначе, а между тем в картине Леонардо все ново, ее простота и есть откровение высочайшего искусства.

И что это за группы, что за движения! Слово Спасителя поразило как молния и вызвало бурю ощущений. Апостолы не теряют достоинства, но держат себя как люди, у которых отнимают святыню. Целый комплекс новых художественных ценностей вступает здесь в искусство, и если вообще Леонардо не вполне независим от предшественников, то его образы совершенно недостижимы по беспримерной их выразительности. Понятно, что при такой интенсивности искусства мелкие, второстепенные детали прежних мастеров теряют свое значение. Гирландайо рассчитывает еще на публику, которая любит обращать внимание на все частности картины и которой надо угождать редкими растениями, птицами и другим зверьем; он много заботится о приборах на столе, каждому из сидящих за столом отсчитывает определенное количество вишен. Леонардо ограничивается необходимым. Он уверен, что драматическая напряженность в картине заставит зрителя забыть о занимательных деталях.

Г. Вельфлин. Классическое искусство. С.-Пб. Алетейя, 1997.— с.30, 32.

СКУЛЬПТУРА «ДАВИД» МИКЕЛАНДЖЕЛО В ОПИСІ ДЖОРДЖО ВАЗАРИ.

Микеланджело вылепил модель из воска, задумав изобразить в ней в качестве дворцовой эмблемы юного Давида с пращой в руке, с тем чтобы, подобно тому как Давид защитил свой народ и справедливо им управлял, и правители этого города мужественно его защищали и справедливо им управляли. К работе он приступил в попечительстве Санта Мариа дель Фьоре, где отгородил у стены место вокруг глыбы и, работая над ней непрестанно так, что никто ее не видел, он довел мрамор до последнего совершенства.

Мрамор был уже испорчен и изуродован мастером Симоне, и в некоторых местах его не хватало, чтобы Микеланджело мог сделать то, что он задумал; на

поверхности мрамора ему пришлось оставить первые нарезки мастера Симоне, так что и теперь некоторые из них видны, и, конечно, настоящее чудо совершил Микеланджело, оживив то, что было мертвым.

По завершении своей статуя оказалась такой огромной, что начались споры, как доставить ее на площадь Синьории. И тут Джулиано да Сангалло и брат его Антонио устроили очень прочную деревянную башню, к которой подвесили статую на канатах так, чтобы при толчках она не повреждалась, а равномерно покачивалась; тащили ее на канатах при помощи лебедок по гладким бревнам и, передвигая, поставили на место. Петля из каната, на котором висела статуя, очень легко скользила и стягивалась под давлением тяжести: придумано это было прекрасно и остроумно.

Между тем случилось так, что Пьер Содерини, взглянув вверх на статую, очень ему понравившуюся, сказал Микеланджело, который в это время ее кое-где отделявал, что нос, по его мнению, у нее велик Микеланджело подметив, что гонфалоньер стоял под самым гигантом и точка зрения его обманывала, влез, чтобы угодить ему, на подмостья у плечей статуи и, поддев резцом, который он держал в левой руке, немного мраморной пыли с площадки подмостьев, начал постепенно осыпать пыль вниз, работая будто другими резцами, но к носу не прикасаясь. Затем, нагнувшись к гонфалоньеру, который следил за ним, он сказал: «А ну-ка посмотрите на него теперь». — «Теперь мне нравится больше, — сказал гонфалоньер, — вы его оживили». Микеланджело спустился тогда с мостков, про себя над ним посмеиваясь и сожалея о людях, которые, желая выказать себя знатоками, говорят такое, чего сами не понимают. Когда же статую установили окончательно, он раскрыл ее, и поистине творение это затмило все известные статуи, новые и древние, будь то греческие или римские; и можно сказать, что ни римский Марфорий, ни Тибр или Нил Бельведерские, ни гиганты с Монтекавалло ни в каком отношении сравниться с ней не могут: с такой соразмерностью и красотой, с такой добротностью закончил ее Микеланджело. Ибо и очертания ног у нее в высшей степени прекрасны, а сопряжение и стройность бедер божественны, и позы столь изящной не видан; было никогда, ни грации, ни с чем не сравнимой, ни рук, ни ног, ни головы, которые настолько отвечали бы каждому члену этого тела своей добротностью, своей искусностью и своей согласованностью.

Дж. Вазари. Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. — С.302.

ЖИВОПИС СИКСТИНСЬКОЇ КАПЕЛИ МІКЕЛАНДЖЕЛО В ОПИСІ Г. ВЬОЛЬФЛІНА

Справедливы жалобы, что рассматривать сикстинский потолок — мука, ибо зритель должен проследить ряд картин с запрокинутой головой; он всюду видит живые тела, все они манят его, но под конец ему не остается ничего другого, как сдаться и отказаться от утомительного зрелища.

Таково было желание самого Микеланджело. По первоначальному, более простому плану предполагалось в пан-дантивах поместить двенадцать апостолов, середину же заполнить геометрическим орнаментом. Некоторые компетентные люди высказывают сожаление, что не был выполнен этот проект, как более органический. Во всяком случае, тот потолок имел бы преимущество более легкой обозримости, ибо рассмотреть двенадцать апостолов по сторонам и орнаментальный рисунок посередине труда не представляло бы.

Микеланджело долго противился принятию заказа, но, взяв его, он по собственному желанию так щедро расписал своды. Он неоднократно указывал папе, что украсить их только фигурами апостолов было бы слишком бедно, и папа наконец предоставил художнику свободу творчества. Глядя на росписи, можно было бы предположить, что Микеланджело, недовольный заказом, излил здесь свой гнев и отомстил папе, ибо властитель Ватикана должен был сворачивать себе шею, рассматривая их. Но созданные художником образы проникнуты таким избытком ликующего творчества, что о мести не может быть речи.

Здесь, в сикстинской капелле, Микеланджело впервые высказал положение, имеющее значение для всего века, а именно что вне красоты человеческих форм иной красоты не существует. Он принципиально отрицает растительно-линейный орнамент плоскости, и вместо ожидаемых завитков мы здесь видим человеческие тела, всюду человеческие тела, ни одного уголка с простым орнаментом, на котором отдохнул бы глаз. Конечно, Микеланджело соблюдает расчет при расположении разнообразных разрядов фигур, обогащает колорит цветом металла и камня, но этого недостаточно. Можно сказать все что угодно, но в абсолютном заполнении плоскости человеческими телами скрывается странная, наводящая на размышления вольность.

Тем не менее сикстинский потолок поражает, и в Италии едва ли что может с ним сравниться. Как сверхъестественное откровение новой силы действует эта живопись рядом с неумелыми картинами предшествующего поколения внизу на стенах той же капеллы. Осмотр капеллы всегда следовало бы начинать с фресок кватрочентистов и, лишь взглядевшись в них, поднять глаза вверх. Только тогда мощные волны жизни свода предстанут во всей своей силе, почувствуется грандиозный ритм, сочленяющий и объединяющий здесь огромные массы. При первом посещении следует игнорировать «Страшный суд» на алтарной стене, стать к нему спиной. Впечатление от потолка сильно пострадало оттого, что это произведение близко к старости Микеланджело. Благодаря этой колоссальной картине во всей капелле нарушается пропорциональность и устанавливается масштаб, рядом с которым потолок кажется ничтожным.

Жест Творца повторяется еще четыре раза всегда с новой, все возрастающей силой, и прежде всего в «Сотворении человека». Бог не стоит перед лежащим Адамом. Он приближается к нему, паря в воздухе, окруженный целым хором ангелов, которых охватывает своим мощно развевающимся плащом. Акт творения совершается путем прикосновения: концом пальца Бог касается вытянутой руки человека. Лежащий на склоне горы Адам

принадлежит к величайшим художественным откровениям Микеланджело. Последний соединяет в Адаме таящуюся силу с полным бессилием; чувствуется, что лежащий Адам встать не может, об этом говорят безжизненные пальцы его вытянутой руки, он в состоянии повернуть к Богу лишь голову. И в то же время какая колоссальная мощь в этом неподвижном теле, в его приподнятой ноге и в повороте бедер, в торсе совершенно еп {асе и ногах в профиль!

«Господь над водами». Это недостижимая картина всеобъемлющего благословения. Устремляясь из глубины, Творец широко раскрывает благословляющие руки над водной поверхностью. Правая рука дана в сильном ракурсе. Вся фигура сдвинута к краю.

Далее идет *«Солнц и Луна».* Динамика все возрастает. Вспоминаются слова Гете: «Страшный шум возвещает появление солнца». Бог-отец летит среди раскатов грома, он вытягивает руки, откидывая при этом корпус и резко поворачивая его. Лишь на мгновение останавливается он в полете — и солнце и луна созданы. Обе руки совершают акт творения одновременно.

Г. Вельфлин. Классическое искусство. с.58-64.

СИКСТИНСЬКА МАДОННА РАФАЕЛЯ В ОПИСІ Г. ВЬОЛЬФЛІНА.

Не сидящей на облаках, как в «Мадонне в Фолиньо», а стройно выпрямившейся и идущей по облакам, как явление, доступное миру только на мгновение, нарисовал Рафаэль Мадонну для картезианцев в Пиаченце, изобразив ее вместе с Варварой и папой Сикстом, откуда и ее название — Сикстинская. Так как о качествах этой композиции говорилось уже очень много, то я укажу лишь на некоторые пункты.

Всегда производят неприятное впечатление фигуры, выступающие из картины и как бы отделяющиеся от нее навстречу зрителю. Некоторые современные мастера прибегают к такой грубости воздействия. Рафаэль всеми средствами стремился приостановить это движение, задержать его в определенных рамках. Нетрудно понять, каким путем он этого достиг.

Мотив движения — удивительно легкая, как бы парящая походка Мадонны. Анализ особых отношений равновесия в этой фигуре, как и анализ ведения линий широко развевающегося плаща и убегающего назад края платья объясняют нам чудо мастера только отчасти; важно, что святые слева и справа не стоят на облаках на коленях, а погружаются в облака и что ноги идущей Мадонны остаются в тени, тогда как свет падает лишь на белые волны облаков внизу, благодаря чему усиливается впечатление парения.

Все построено на очень выгодных для центральной фигуры контрастах. Одна она стоит, другие опустились на колени, и притом на более глубоком плане; одна она является во всю ширину строгой вертикалью, всей массой, всей ясностью силуэта вырисовываясь на светлом фоне; другие соединяются со стеной, но масса их, как и их костюмы, дробятся, положение не самостоятельное, они существуют только ради срединного образа, за которым

сохраняются величайшая ясность и мощь. Этот образ является нормой, боковые фигуры — отступлениями, но такими, которые также подчинены скрытому закону. Очевидный расчет в следующем: направленному вверх взгляду папы должен соответствовать опущенный взор Варвары; движению его руки, указывающей на что-то вне картины, — сосредоточенное движение рук Варвары. Ничто не случайно в этой картине. Папа смотрит вверх на Мадонну, Варвара на детей внизу; таким образом и взгляд зрителя тотчас же получает верное направление.

Марии придана почти архитектурная сила облика; нечего и говорить, какое удивительное впечатление производит при этом тень смущения на ее лице. Она лишь носительница, а Бог — то дитя, которое она несет на своих руках. Она несет его не потому, что он не мог бы идти, а потому, что он — Царь - Развитие его тела превышает обычную человеческую норму, в его позе есть что-то героическое. Мальчик не благословляет, но смотрит на людей не по-детски. Он смотрит пристально, а детям это не свойственно. Его волосы спутаны и растрепаны, как у пророка.

Два ангела у нижнего края придают естественный характер явлению сверхъестественному. Заметил ли кто-нибудь, что у старшего из них только одно крыло?

Г. Вельфлин. Классическое искусство. с.139-140.

НАПУЧЕННЯ КОРОЛЕВІ ПОЛЬСЬКОМУ СИГІЗМУНДУ–АВГУСТУ. СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО–РОКСОЛАНА. ВСТУП ДО НАПУЧЕНЬ ПОЛЬСЬКОМУ КОРОЛЕВІ АВГУСТУ ЯГЕЛЛОНУ

Нещодавно, коли Скіфія вторглася скопом на Русь і все тут в нас тремтіло з ляку перед ворогом, я, спонуканий самою справою, відверто послав до тебе свою книжечку, яку раніше видав під прихованим іменем. А тому що на Русі ми щороку зазнаємо ворожих нападів, я змушений був кілька літ тому, почасти із-за моєї вірності до тебе, а частково із-за любові до батьківщини, запропонувати тобі, королеві щойно обраному, ці поради, які ти міг би за прикладом батька на благо наше використати. Я не повинен був зухвало втручатися до цих справ. (Хоч не можна звинувачувати автора в зухвалості, якщо від цього він не має зиску.) Але, зважаючи на постійний страх перед полоном і користуючись нагодою, що ти став захисником Сарматії, я вирішив за прикладом найвизначніших філософів напучити тебе, сховавшись під загальним іменем «зразковий підданий». Якби ти захотів Русь від рабства звільнити і спільну твоєї державі свободу зберегти, мусив би показати вже від дитинства, що ти за король. А я ж ніякої особливої ласки від тебе не чекаю, крім тої, що від доброго короля зразковому підданому належить. Однак страх перед теперішнім лихом примусив мене, щоб те саме напучення я знову до тебе послав, але вже не під прихованим, а під власним Іменем, щоб саме воно нагадувало, в якому місці і в якій небезпеці ми живемо нині.

Отож ти король Сарматії з діда-прадіда. Зважаючи на велич роду й імені свого, ти жодної іншої ласки (як не більшої взагалі, так і не гідної короля) від своїх не сподіваєшся, аби лиш упевнитись, що хочуть тебе королем мати І чекають на твою прихильність, а також довідатись про їхні бажання і уподобання. Тут не все тобі дозволено, бо обирали тебе королем поляки, а тому від їхнього імені правиш і їхня справа для тебе є найвищою.

Але одне — доброзичливість твоїх підданих, а інше — королівська доблесть і відзнаки, які набагато визначніші від усіх інших справ, і їх здобути легше тим, що дух мають шляхетний, вільний від гріхів.

Бо як збереже королівське Ім'я той, хто сповнений всіляких пороків і ступив туди немов до якоїсь прірви, коли до справ, сповнених сум'яття, тут додасться ще й страх? Хіба зможе розглядати на сеймі заплутані і безнадійні справи розтринькувач і гультай? Раніше все зруйнують і спустошать вкрай, перш ніж король, який цінує королівське Ім'я за діадемою, а не за доблестю, принесе їм достаток. Якщо ж треба сюди доказів,— а саме вони і переконують,— то наше нинішнє сумне становище є достатнім свідченням у всіх подібних випадках.

Нині ми, нещасні, вогнем і залізом цілком знищені, просимо тебе всім гуртом: допоможи нам, прийми біду нашу близько до серця, І хай уславиться у цій справі не лише твоє ім'я, а й відвага королівська.

В тобі найвища і пайславніша гідність, в тобі незламний І непереможний рід Ягеллона; ще живі недавні подвиги батька! Вчини ж, прошу, так, щоб з'явився в тобі дух гідний І батька, і роду, і цього місця. Та якщо в дій справі од них відступишся, чи не буде це для нас значним доказом того, що кепсько з тими поведяться, які королів обирають І долею чи випадком він стає першим у державі?

Ми тому з таким запалом до тебе пишемо, що дуже хвилюємося за полонених, яких наступного дня мають вести до Скіфії. Отож якщо це трапиться, чи легшою буде неволя наша від того, що й ти, син короля і сам король, теж поніс збитки, нас утративши? По правді кажучи, нам не полегшає. Наша воля (хай їй здоровиться!) потребує для свого захисту лицаря, а не титулу.

Запитай у полонених, щойно з Русі до Скіфії поведених, кого вони звинувачують, на чию допомогу сподіваються, кого вдень і вночі слізно просять і благають. Тебе, о королю!

Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещасливо гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано І забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива.

Жах І смуток всюди на полях і в оселях наших. І якби дивовижна і неймовірна доблесть полководця Яна Тарновського не протистала шаліючій Скіфії, якби залізом І вогнем її не було стримано, то побачив би тепер вельми

простору і благодатну Русь у згарищах всю і в попелі. Лише Ян Тар-новський, призначений для оборони цього краю полководець, доклав усіх сил і в короткий строк зумів утікаюче військо докупити зібрати і ворогові шлях заступив. Таким чином, майже у безнадійному становищі нам приніс порятунок і Русь із пащеки смерті вихоплену, згорьовану вкрай, тобі врятував, щоб ти мав її, про неї турбувався і полікував її рани.

З цих справ ти вже зрозумів, як важливо для республіки і загального добра не забувати про Краків — місто батьківської і дідівської слави, звабу юності твоєї, яке ти спочатку залишити мусиш і на Русь податися, щоб відбудувати її і врятувати громадян, що уникли ворожого меча.

Не знаю, чи легко буде зробити це, якщо не матимеш перед собою зразків і філософських настанов, які наповнюють і вдосконалюють розум великого короля. Бо якщо цими прикладами наставлений не уявиш себе міцним дубом і якщо не усвідомиш, що ти, король, немов філософ якийсь (що не під дахом, а під небом мешкає), ніколи не зможеш осушити сліз в очах наших.

А оскільки тобі, найповажнішими справами зайнятому, не вистачає часу на дослідження того, що в глибинах самої філософії міститься (але керувати республікою вельми допомогло б, ми беремося знайти ці настанови чи напучення і послати до тебе, якщо не всі, то бодай значніші з них. Таким чином, написано «зразковим підданам» шість років тому в нашому домі, далеко багатшому тоді, ніж нині, прилюдно до тебе посилаємо з цими настановами.

Та я знаю, не забракне придворних магнатів-ненажер, які, ніби ловці птахів, облудним голосом вас, королів, ловлять та ще й кажуть: «Чого йому треба, цьому непроханому радникові королів? Хто він такий і звідки взявся?»

... Хай знають нарешті, що ніхто з королів, хоч який розумний, не зможе добре правити іншими, якщо сам раніше не навчився слухатись належним чином наставників. Коротше кажучи, ти цим ледачим придворним поясни, що королі не повинні уподібнюватись бджолам, які жалять своїх опікунів, особливо ж тоді, коли самі з державою в скрутному становищі. Не зважай також і на моє ім'я, бо хто він, той син Орґховського, щоб повчати короля? Але те, що дбайливо вибране з надр самої королеви філософії і до тебе надіслане (без чого ніхто не зможе стати добрим лицарем і мудрим королем) з приємністю і ласкавим серцем від мене, твого зразкового підданого, прийми!

Українська література XIV–XVI ст. К.: Наукова думка, 1988. с.113–152.

Юрій ДРОГОБИЧ

ВСТУП ДО КНИГИ «ПРОГНОСТИЧНА ОЦІНКА 1483 РОКУ»

Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотче,
Дбаючи щонайпильніше про честолобство та зиск.
Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:
Роду людському аби тільки б корисні були.
Ні, не порожні вони й не для реготу писані мною;
Труд цей Мінервин, бігме, родом з надхмарних країв.
Знаю, для тебе немає тепер таємниць вже на світі:

Нині ти, бачу, спізнав навіть і силу зірок.
Обшири неба для наших очей незбагненно великі;
Розумом легко, проте, можемо їх осягнути.
Наслідки ми за причинами і навпаки визначаєм:
Так відкривається шлях, що до ефіру веде.
Все у підмісячній світі живе за законами неба;
Нами керують також (хто заперечить!) зірки.
Правлять без примусу, а як настрашать коли випадково,
Розум підкаже, проте, як ту біду відвернуть.
Зірці своїй завдяки досягнув ти найбільшої цноти
І називають тому богом тебе не дарма.
Певно, любов'ю Венери й Юпітера стиснуло Сонце
Правити світом тебе настановило колись.
З ласки господньої все ти вже маєш, от тільки хай Зірка
Роки подовжить тобі,— Рим цього зичить також.
Будь же прихильним до книги цієї: вона допоможе пізнати
Те, що невдовзі гряде,— знати яке вже пора.
Отже, в які саме дні тобі доля ласкава всміхнеться,
А у які навпаки — лиха незнаного жди.
Дні, коли Марс запанує, і мир коли буде, побачиш;
І в якому краї чекать треба чуму навісну.
Місяця й Сонця затемнення бачиш,— то вмер десь володар.
Це все та інші дива хочемо тут показати.

Українська література XIV–XVI ст. К.: Наукова думка, 1988. с.444.

Павло РУСИН із Кросна
ПОХВАЛА ПОЕЗІЇ

Світлий дар богів, поетичне слово,
Їх осель дитя, гомінке й солодке,
Кажуть, лине ввись, дев'ятьом небесним
Сферам співзвучне.

Сам Платон-мудрець у своїх писаннях
Вчив, що й дев'ять муз подають свій голос
Влад із хором сфер, що в глибокім небі
Мирно кружляють.

Славить пісня ця не лише прадавні
Подвиги мужів, а й за приклад ставить
Їх життя святе і богів шанує
Словом хвалебним.

«Кожен твір співця (вороги ясного

Феба твердять так) — небилиці сущі»,
В пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита,
Зблискує правда.

В панцирі твердім — із горіха зерня,
Хист тонкий, бува,— навіть в грубім тілі.
Так і суть свою досконала пісня
Звикла ховати.

Отже, про співця недаремно кажем,
Що натхненний він божеством небесним,
Що летить до зір, над земним поділлям
Крила простерши.

Що ж бо є тривким на зрадливім світі?
Хутко смерть бліда кожен плід стинає,
Вперто час гризький і руйнує, й точить
Все вколо себе.

БАРОККО

61. ІЗ ВІДПИСКИ ПУТИВЛЬСЬКОГО ВОЄВОДИ Ф. ХІЛКОВА В ПОСОЛЬСЬКИЙ ПРИКАЗ ПРО ВІДПРАВКУ В МОСКВУ СВЯЩЕНИКА ІВАНА, ЯКИЙ ЇЗДИВ ДО КИЄВА ЗА КНИГАМИ, І ПРО КИЇВСЬКИХ СПІВАКІВ, ЯКІ ПРИБУЛИ РАЗОМ З НИМ (1652 р.)

А по твоей государеве грамоте велено ево, попа Ивана отпустить ис Путивля в Киев для книжные покупки на подводах и провожатых с ним послати тотчас.

И февраля, государь, в 9 день соборные церкви поп Иван из-за рубежа в Путивль приехал, а с ним приехали Киевского Братцкого монастыря архидьякон Михайло да с ним в спеваки Федор Тернопольский с товарищи 11 человек.

Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. -- Т. 3. --С. 184-185.

62. ОПИС КИЄВА (СЕРЕДИНА XVII ст.)

Київ ... був одним із найдавніших міст Європи; ще нині це засвідчують пам'ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів. З цих храмів залишилося лише два на згадку про минулі часи Софійський та Михайлівський. Решта лежить у руїнах, як от собор Святого Василя, стіни

якого заввишки 5 чи 6 стіп, зроблені з алебастру, зберігають грецькі написи понад тисяча чотирьохсот літньої давності. Вони майже стерлися У своїй ветхості. В руїнах храмів ще донині збереглися гробниці багатьох князів.

Софійський та Михайлівський храми відбудовані на давній взіреть. Перший з них має гарний фасад і милує око, звідки б не розглядав собор; стіни його оздоблені постатями та малюнками з історії, виконані мозаїкою, тобто з дрібненьких різнобарвних камінців, які сяють, наче скло, й укладені так майстерно, що важко розрізнити, чи це витвір живопису, чи ткацтва. Склепіння зроблене з глиняних горщиків, наповнених гіпсом і ним скріплених між собою. У храмі зберігаються гробниці кількох князів, тут є резиденція архімандрита. Це давнє місто розмістилося на плато, що займає верх гори; з одного боку вона панує над навколишньою рівниною, а з другого - здіймається над Борисфеном, який оминає її підніжжя своєю течією. Між горою і Борисфеном лежить новий Київ - тепер слабо заселене місто, що має не більше 5 чи 6 тисяч мешканців. Уздовж за течією місто тягнеться на 4 тисячі кроків, а від Борисфена до гори сягає на 3 тисячі кроків. Місто захищене глибоким оборонним ровом завширшки 25 стіп і має трикутну форму, довкола нього зведена дерев'яна оборонна стіна з дерев'яними вежами: міський замок височить на верхів'ї гори, він панує над Нижнім містом (Подолом), однак лежить Нижче давнього Києва.

Католики в цьому місті мають чотири храми: Кафедральний, Домініканський на Ринковій площі, Бернардинський під горою і Єзуїтський, зведений недавно між Бернардинським собором і рікою. Православні мають близько десяти храмів, вони їх називають церквами; одна з них стоїть біля магістрату. При ній є Університет або Академія. Вони цей храм називають Братською церквою; ще один храм побудований біля підніжжя замку і, якщо пам'ять мені не зраджує, названий цей храм церквою Святого Миколая; інші ж церкви порозкидані по цілому місту, і тепер не пригадую точно їхніх назв.

Місто має три гарні вулиці, а всі інші нерівні, покручені, поплутані, як у лабіринті; воно ніби поділене на два міста - перше називається єпископським і включає Кафедральний собор; Друге - міщанське, у ньому є три інші храми - католицькі й православні.

Житла будуються на московський кшталт, усі на одному рівні, досить низькі, рідко коли перевищують один поверх. Використовуються тут світильники, зроблені із просмолених скалок.

За півмилі Нижче Києва видно село Печерськ, у якому є великий монастир - резиденція митрополита чи патріарха. Біля підніжжя гори, неподалік від монастиря, є багато печер, схожих на шахтні, заповнених численними тілами, що зберігаються тут уже понад півтори тисячі років на зразок Єгипетських мумій.

У цих місцях спочивають також тіла багатьох інших визначних людей, зокрема дванадцяти будівничих, які зводили тутешню церкву; їх бережуть як цінну реліквію, показуючи відвідувачам. Я також неодноразово це бачив, перебуваючи на зимовій квартирі в Києві, коли мав час пізнати особливості цього краю.

В цьому монастирі є багато ченців і, як ми вже говорили, проживає тут

патріарх усїєї Русї, який підлягає лише Константинопольському патріархові.

Перед цим монастирем стоїть ще один монастир, у якому проживає близько ста черниць; вони займаються швацтвом і вишивають хустки гарними візерунками. Продають ці хустки відвідувачам.

Поміж Києвом і Печерськом, на горі, що стоїть проти ріки, височіє монастир руських ченців; вигляд Його дуже величний і називається він монастирем Святого Миколая.

Боплан Гійом. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. -- Львів, 1990. -- С. 22-24, 30-32.

63. ПАВЛО АЛЕПСЬКИЙ ПРО ОСВІТУ В УКРАЇНІ У XVII СТ. (1654 р.)

Павло Алепський (помер у 1669 р.) - автор записок про поїздку в 1654 р. до Росії його батька, антиохійського патріарха Макарія, якого він супроводив. У своїх записках Алепський подає відомості про Україну на підставі власних вражень.

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім ,небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

Всякий базар (місто. - Ред.) і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт У цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими, і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т. - к., 1941. -- Т. 3. -- С.265.

64. НАРОДНА ПСНЯ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ПРО БИТВУ ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ (СЕРЕДИНА ХVII ст.)

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль, що по пиві грає?
Ой, той то Хмельницький, що ляхів рубає.
Чи не той то хміль, що У пиві кисне?
Ой, той то Хмельницький, що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький к Золотому Броду, --
Гей, Не один лях лежить головою в воду.
"Не пий, Хмельницький, дуже Золотої Води, --
Їде ляхів сорок тисяч хорошої вроди"
"А я ляхів не боюся і гадки не маю --
За собою велику потугу я знаю,

Іще й орду татарськую за собою веду,
А все тота, вражі ляхи, на вашу біду".
Ой, втікали вражі ляхи - погубили шуби ...
Гей, не один лях лежить, вищеривши зуби!
Становили собі ляхи дубовії хати, _
Ой, прийдеться вже ляшенькам в Польщу утікати.
Утікали вражі ляхи, де якії пов ки (полки. - Ред.)
Їли ляхи собаки і сірії вовки.
Українські народні думи та історичні пісні. -- К., 1955. - С. 92-93.

66. УРИВОК З ТВОРУ І. ГАЛЯТОВСЬКОГО "КЛЮЧ РОЗУМІННЯ" (1659 р.)

Іоаннікій Галятовський -- представник церковного красномовства ХVІІ ст. і теоретик схоластичної проповіді. Вчився в Києво-Могилянській колегії і був учнем церковного діяча Лазаря Барановича; деякий час працював учителем колегії, а пізніше (1657р.) – і її ректором.

Наука або способ зложеня казання

Кто хочет казанье учинити, найперше має положити з писма святого фему (тему. - Ред.), которая єст фундаментом всего казанья, бо ведлуг фемы мусит ся поведати все казанье, в котором знайдуться тры части. Першая часть ексордіум., початок, в котором казнодея приступ чынит до самой речи, которую має повещати и ознаймуєт людем пропозыцію свою, постановленье умыслу своего, що постановил и умыслил на казанью мовити и показати, о чым хочет казанье мети, и просит бога албо пречистую деву о помоч и людей о слуханье. Другая часть narraция, повесть, бо в той части поведает юж казнодея тое людем, що обещал поведати, юж показуєт тую реч, которую обещал показати; тая часть єст найболшая, бо в ней все казанье замыкается и до. ней инший части стягаются. Третья часть єст конклюдзія, конец казанья; в той части казнодея припоминаєт тую реч, которую плведал в narraции, и напминаєт людей, жебы они в такой ся речы кохали, если будет тая реч добрая, если зась злая, напминаєт людей, жебы ся такой речы хронили. Тыи тры части в всех казаньях моих обачиш, бо в каждом казанью моим ексордіум и narraция и конклюдзія починается от краю и от болшой резаной леты, для того так умыслне учинилем, жебысь, тое зрозумевшы, могл сам латвей (легко. - Ред.) и прудшей казанье учинити и поведати.

Хрестоматія давньої української літератури.-- К., 1967. - С. 310.

67. СИНОПСИС (1674 р.)

О княженіи великаго князя Владиміра в Києве и в всеи Россіи и о самодержавствіи єго року от создания міра 6486, а от рожества Христова 978 великій князь Бладимір Святославич от корене Августа кесара римскаго, владевшаго всею вселенною, внук Игоров, правнук Руриков, по смерти братів своея, Олга и Ярополка, обьемши их княженія и всю Россію Полунощную,

Босточную, Полу денную, Белую и Чорную к своей власти принедши, нача писатися царем и великим князем и самодержцем російским. Созда же и град велик и красен пятьнадесят верст от Кіева, нарекши его Бельгород, и престол княженія Беликоновгородскаго в Кіев пренесе. Поминая же братію убіенную, нача ставити богомерзкія ідоли в Кіеві; и по окрестных горах и полях кіевских, творя им честь и поклоненіе божественное сам и всем людем тожде повелеваше творити, а противным именія, отчины и достоинства отемляше.

Хрестоматія давньої української літератури. - С. 333- 334.

68. УРИВОК ІЗ ЖАЛУВАНОЇ ГРАМОТИ ПЕТРА І КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (1701 р.)

Наша царська величність, слухавши чолобиття наших богомольців, превелебного Барлаама Ясинського, митрополита Київського і Галицького, і Малої Росії, превелебного Стефана Яворського, митрополита рязанського і муромського, пожалували, звеліли ігумену і ректору Київського братського монастиря з братією за попередньою і цією ... Жалуваними грамотами в колишніх кіївських училищах або школах, які давно засновані і побудовані при Братському монастирі, за колишнього превелебного митрополита Петра Могили через своїх православних префектів (проректор.) і професорів, і учителів дітям всяких чинів російського народу та ревнителів благочестивої грекоправославної віри, що приходять з інших країн, навчати з старанною ретельністю та дбайливістю не тільки поетиці й риториці, але й філософії та богослов'ю ... слов'яно-російською, елліно-грецькою і латинською мовами, ні в чому не відхилятись від вірування східної церкви. А нашого великого государя ратним людем різних чинів і Київського та інших полків полковникам, і козакам, і війту з городянами ніяких не чинити кривд і утисків ректору і префекту, учителям і учням, які навчаються в школах. І в силу цієї нашої ... жалуваної грамоти ми, великий государ, наша царська величність, ті школи і вільне в них навчання затверджуємо і закріплюємо.

Хрестоматія історії Української РСР. --К., 1959. --С. 540.

69. 13 УКАЗУ ПЕТРА І ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЦЕНЗУРИ НАД ДРУКОВАНИМИ ЦЕРКОВНИМИ КНИГАМИ В УКРАЇНІ (1720 р.)

А и оны церковные книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнить прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти.

Україна: Наука і культура. Вип. 26-27. --К., 1993.-- с. 95.

70. ИЗ ПРОШЕНИЯ МАЛОРОССИЙСКОГО ШЛЯХЕТСТВА И СТАРШИН ВМЕСТЕ С ГЕТЬМАНОМ О ВОССТАНОВЛЕНИИ РАЗНИХ СТАРИННЫХ ПРАВ МАЛОРОССИИ (1763 г.)

О положении на имения духовного чина особливых податей для содержания училищ

Пользуясь теми ж правами, привилегиями и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского права - книге Статута разделу 2, артикулу 9 - и установлений сеймовых то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей; а после подданства под Российскую державу некоторые из гетманов в пунктах своих, не знаем для каких причин, в противность прав и прежних постановлений оный духовный чин от податей на войско свободным учинили с тем только предобережением, чтоб духовные в свои вотчины впредь никого из мужиков не принимали, чего однако оные не наблюдали и до сего времени не наблюдают; а от сего произошло то, что духовный чин, особливо же монастыри, имея лучшие в Малой России деревни и угодия, немалым против шляхества пользуются облегчением, но что б они особливых ставили людей для отправления воинской службы - в том никакой не предусматривается нужды, ибо Малая Россия довольно военнотружущих казаков имеет; почему просим вашего императорского величества дозволения вместо того сверх общенародных податей, по рассмотрению гетьмана со старшиной, положить какой особливый на их имения или мужиков денежный оклад и оный собирая употребить на содержание училищ, как о том ниже упомянуто будет.

Український історичний журнал. 1993. - ЛУ 7-8. - С. 94.

О учреждении университетов, гимназий и типографий

К бессмертной вашего величества императорского славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указать соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завести и в Малой России два университета и несколько гимназий; первых из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, може быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывести, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой - в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии - в

тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим. оные университеты и гимназии всеподданнейше просим, чтоб в вечные времена состояли во всемилостивейшей вашего императорского величества протекции, а непременно кураторами Киевского университета что б был первым гетман, а вторым митрополит киевский для богословского факультета, в который он, согласно с гетманом должен определять профессоров из монахов или из белых священников и наблюдать за ними, чтоб они никакого противного православной нашей вере учения не вводили, а Батуриного и гимназий, чтоб куратором был гетман. При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг, которые, чтоб не были противны вере и самодержавному вашему императорскому величеству правлению, всегда будут свидетельствуемы от приставленных кураторами цензоров; что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оное могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собирающиеся имеющие подати ... и ежели оные от расположения на войско в остатке быть могут. Сверх того, когда грузины выведены будут,

Коли у грузинских дворян отберут украинские села, то в подмогу на содержание оных университетов можно будет определить некоторые из свободных войсковых деревень.

Український історичний журнал. _ 1993. - М 9. - С. 90-91.

71.ТЕКСТ ІЗ ЩОДЕННИКА ЯКОВА МАРКОВИЧА

Маркович Яків Андрійович (1696-1770 рр.), український письменник ХІІІ ст. - автор єдиного в своєму роді щоденника, який вів з 1717 і до 1767 р. У ньому він дав широку картину життя, побуту, економіки, класових відносин, загальнокультурних і літературних інтересів тодішньої козацької старшини. Я. Маркович походив з української старшинської сім'ї, спорідненої з гетьманськими родами.

**1725 г.
ІЮНЬ**

Отехавши от п. п. Миклашевс их, заехали до прилучан п. п. Федора Горленка и прочіих, где книжку писанную летописную о козаках взялисмо для прочитання. Гасло било у нас Марія. З обозу Гамалеев визивали их козаки наших на вкулачки, и когда наши вийшли бытись с ними, то при наших победа осталася и заледво розогнать возмогли оних от того бою.

Книжку тую, позиченную летопись, читаючи начиталисмо:

1, что козаки от речки прозиваемой Козара назвались, первой козарами, а потом, з временем, прозвани козаками. 2, князи их козарстїй обладали кievскою и другими странами, а вимали дань от двора, по белковой шкуре, а от плуга по шелягу. 3, Гедим, вел. князь литовскїй, подбил под свою область Кiev и другїе сторони и наместником там своим оставил князя Голшанского. 4, 1471 року, Каземир четвертїй, король полскїй, княженіе кievское на воеводство переменял.

5, 1516 року, за Жигмунта першого, короля полского, всі жители малоросійськіє стали козаками зватися.

Хрестоматія давньої української літератури. - К., 1967. - С. 374.

72. ОПИС ХАРКІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1788 р.)

Нині в Харківському колегіумі викладаються науки: російська, латинська і грецька мови, історія і географія, поезія, ораторія, філософія, богослов'я. До училища вступають учнями діти дворян, священно- і церковнослужителів, а також діти представників різних звань. Сироти і неімущі навчаються казенним коштом і живуть у кам'яному будинку, що належить училищу і називається убогогодувальним будинком.

Хрестоматія з історії Української РСР. - К., 1959. - С. 540

74. ІЗ СВІДЧЕННЯ НАДЗВИЧАЙНОГО ПОСЛА ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛЯ В МОСКВУ ЖАНА ДЕ БАЛЮЗА ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПУ (1704 р.)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні.

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може реалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі - два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; на протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Пам'ятки України. - 1991. - М 6. - С. 34-35.

75. УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ПРО ПІДТВЕРДЖЕННЯ ГЛУХІВСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ НА СЕЛО БЕРЕЗУ (1690 р.)

Пресвітлійших и державнійших великих государей их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Іоан Мазепа.

Их же царского пресвітлого величества Войска Запорозкого всій старшньгнй черні, а особливе пану полковникови ніжинському зо всею его старшньгнуо полковою, сотникови глуховському, атаманови городовому, войтови тамошному и кождому, кому о том відати належит, ознаймуем, иж супликовали до нас инокині дівичого монастира Глуховского, просячи нас, обісмо им нашім універсалом потвердили уезду Глуховского село Березу зо всіми до него приналежитностями и к грунтами, за якими то инокинями превелебная в Богу єє милост госпожа Марія Магдалина Мазепиная, игуменія дівичих монастир ей Києво- Печерского и Глуховского, родителка и добродійка наша, прилежную свою к нам о том заносила причьгну.

А так мы, гетман, з милости Божой и монаршого их царского пресвітлого величества указу справуючи всякіє діла в Малой Россіи, а видячи у них, инокинь, на тоє село и кгрунта прошлых антецессоров наших побожное універсалное наданье, по прошеніи Глуховского монастира дівичого инокинь и за внесеньем к нам за ними приліжное преречонных монастирей єє милости госпожі игуменіи, родителки и добродійки нашой, причины, З нашое побожности и к тому містцу святому прихилности, сым нашим гетманским універсалом тоє село Березу зо всіми до него принадлежностями и з власными монастирскими кгрунтами ствержаем им, глуховским инокиням, позволяючи з того села всякіє пожитки и дорочную повинност от тяг лых людей отбирати ку вспартю рбители свое, в чом всім абы им ништо з старшыны и черні не важился чинити перешкоды. А войт села Берези з тяглами людми, опрочь козаков, абы им во всім повиновалися и належитое отдавали послушенство, хочем міти и рейментарско приказуем.

Дан в Батурині іюля 9, року от Сотворенія світа 7198, а от Рождества Христова 1690-го. звышіменованный гетман рукою власною.

77. ІЗ АКТА КОМІСІИ ПРО СПАДОК ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ (1709 р.).

Не доказуємо чогось протилежного й (не перечимо, що ясновельможний гетьман мав доходи тільки для своєї особи, але знаємо також добре, що він розкинув і видав їх щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині, на позолочення бані Печерської церкви й на відбудову її монастиря св. Сави в Палестині. Промовчуємо багато побожных і милостинних учинків згаданого гетьмана, не можемо того одного поминути мовчанкою, що він саме перед теперішнім повстанням - уже другий рік минає - вислав до ГрОбу Спасителя на гору Синай, на св. гору Афон і до інших св. місць Палестини тридцять тисяч дукатів.

Відразу по смерті Ів. Мазепи 1709 р. між його небожем по сестрі Станіславом Войнаровським і козацькою старшиною виникла суперечка за гетьманський спадок. Для її вирішення король Карл XII створив комісію, яка кілька днів розбирала цю справу. Складений комісією акт надзвичайно цікавий з точки зору меценатської діяльності гетьмана Івана Мазепи.

Після того Войнаровський предложив виказ грошей, що були в Будинцях,

який не зберігся, ... старшина ось такий виказ особистих видатків Мазепи, що зберігся в її пам'яті від дванадцятьох років:

позолочення бані Печерської Лаври Успенської великої церкви) 20500 дукатів;

мур довкола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон;

великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73 000золотих;

великий срібний свічник для Печерської Лаври Успенської великої церкви 2000 імперіалів;

золота чаша і така ж оправа євангелія для неї 2400 дукатів;

золота митра для неї 3000 дукатів, поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого Софійського собору в Києві 5000 дукатів, золота чаша для нього 500 дукатів, віднова його 50 000 золотих;

церква Київської Могилянської колегії з гімназіями й ін. більше ніж 200 000 золотих;

соборна церква св. Миколи Київського з монастирем тощо більше ніж 1 00 000 золотих;

віднова соборної церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше ніж 10 000 золотих;

вівтар у Межигірському монастирі 10 000 золотих; фундація новозбудованого єпископського Вознесенського собору в Переяслав і з монастирем тощо більш ніж 300 000 золотих;

церква в Глухові мурований Успенський собор Глухівського монастиря 20 000 золотих;

рефектар (трапезна. - Ред.) Густинського монастиря 10 000 золотих;
рефектар Лубенського Мгарського монастиря понад 8000 золотих;

церква св. Трійці в Батурині понад 20 000 золотих;

незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4000 золотих;

монастирська Покровська церква в Дігтярах (Дігтярівці. - Ред.) - 15 000 золотих;

монастирі Бахмацький, Каменський [Успенський], Любецький Антоніїв, Думницький Різдва Богородиці з церквами тощо невідомо скільки;

віднова Борисоглібського катедрального монастиря в Чернігові 10 000 золотих;

докінчення будови монастирської соборної церкви св. Трійці там само 10 000 золотих;

Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20 000 золотих;

на віднову монастиря св. Сави дав у Батурині архімандритові, пізнішому патріархові, 50 000 золотих, а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріархові 30 000 дукатів;

чаша з чистого золота, лампа та срібний вівтар для Божого гробу 20 000 золотих;

срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари 4000 імперіалів;

вівтар для церкви у Вільні 10 000 золотих;

підмога православію на руки луцького єпископа Жабокринького 3000 золотих;

Євангелія в арабській мові на руки александрійського патріарха 3000 золотих.

Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангеліста з вівтарем тощо понад 5000 золотих; дві батуринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями понад 15 000 золотих; в селі Прачі понад 15 000 золотих; св. Івана Хрестителя в Рильську 2000 золотих.

Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архімандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям, але знала, що за 23 роки свого гетьманства давав Мазепа щороку 1 000 золотих на київських бурсаків і 500 золотих Густинському монастиреві.

За душу покійної гетьманової роздав монастирям і церквам руками канцеляриста Войцеховича 20 000 золотих, за визволення кн. Четвертинького 3000 золотих, на запис Печерському монастиреві 180 000 імперіалів.

Пам'ятки України. - С.20-21.

78. ІВАН МАЗЕПА. ДУМА

Всі покою щиро прагнуть
А не в єден гуж тягнуть
Той направо, той наліво,
А все браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди;
Од Жовтої взявши' Води
През незгоду всі пропали
Самі себе звоювали!
Ей, братиша, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати!
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керуєт
Весь корабель управуєт.
Пчілка бідна матку маєт
І оної послухаєт
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєт сини!
Єден живеєт із погани,
Кличет: "Сюди, отамани!
Ідем матки рятувати,
Не даймо їй погибати".
Другий ляхам за грош служить
По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенъкая!
Розно тебе розшарпали
Гди аж по Дніпр туркам дали
Все то фортель , щоб слабї ла
І аж в кінець сил не міла".
Третій Москві аж голдуєт
І їй вірно услугуєт
Той на матку нарікаєт
І недолю проклинаєт.
"Ліпше було не родити
Нежлі в таких бідах жити!"
От всіх сторін ворогують,
Огнем, мечем руїнують,
От всіх не маш зичливости,
Ані слушної учтивости,
Мужиками називають,

Вкупі лихо одбувати.
Я сам бідний не здолаю
Хіба тільки заволаю:
Ей, панове єнерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики,
Озьмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки.
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!

Пам'ятки України. - 1991. _ М 6. - С. 5.

79. УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР Х5II-X5III ст.

Ой, наварили ляхи . пива

(Пісня про Івана Гонту)

Ой, наварили ляхи (польська шляхта. - Ред.)

пива, -

Та й нікому пити;

Гей взяли собі Україну,

Та нігде прожити.

Ой, наварили ляхи меду,

Та й не шумували;

Гей взяли собі У країну,

Та й не шанували.

Ой, ви, ляшки та недовірки,

Годі ж панувати;

Гей, недалеко іде Гонта –

Дасться він вам знати!

Українські думи та історичні пісні. - К., 1955. - С. 186.

Пропала Січ Запорозька (Українська народна пісня)

Да встань, Харьку, да встань, батьку: годі вже нам спати!

Ой ходімо до цариці милості прохати:

"Ой царице, наша мати! Змилуйся над нами, Ой дай же нам прежні степи з темними лісами!"

Не дозволю запорозьцям степом обладати.

Да прикажу москалеві всю Січ розоряти! -

Ой ходить наш пан кошовий, шабельку стискає, Таки ж бо він москалеві віри не діймає:

"О хто хоче з шабельками, а ми з кулаками, Нехай піде наша слава поміж козаками!"

Хрестоматія з історії Української РСР. - К., 1959. - С. 541.

80. Г. С. СКОВОРОДА (1722-1794 рр.)

De Libertate

Что то за волность? Добро в ней какое?

Инії говорят , будто золотое.

Ах, не златое, если сравнить злато,

Против волности еще оно блато.

Оо , когда б же мне в дурне не пошиться,

Дабі волности не могл как лишиться.

Будь славен вовек, о муже избранне,

Волности отче, герою Богдане!

Сочинения Григория Саввича Сковороды. - 1894. - С.290-291.

Сад божественных песней, прозябший из зерн священнаго писання

Песнь 10-я

Всякому городу нрав и права;

Всякий имеет свой ум голова;

Всякому сердцу своя есть любовь,

Всякому горлу свой есть вкус каков.

А мне одна только в свете. дума,

А мне одно только не йдет с ума.

Петр для чинов углы панскіи трет.

Федька-купец при аршине все лжет.

Тот строит дом свой на новый Манер.

Тот все в процентах, пожалуй, поверь!

А мне одна только в свете дума,

А мне одно только не йдет с ума.

Тот непрестанно стягает грунта.

Сей иностранны заводит скота.

Те формируют на ловлю собак.

Сих шумит дом от гостей, как кабак,

А мне одна только в свете дума,

А мне одно только не йдет с ума.

Строит на свой тон юриста права,

С диспут студенту трещит голова.

Тех беспокоит Венерин амур,

Бсякому голову мучит свой дур,
А мне одна только в свете дума,
Как бы умерти мне не без ума.
Тот панегерик сплетает со лжей,
Лекарь в подряд ставит мертвых людей,
Сей образы жировых чет тузов,
Степка бежит как на свадьбу в позов.
Смерте страшна, замашная косо!
Ты не щадиш и царских волосов,
Ты не глядишь, где мужик, а где царь,
Все жереш так, как солому пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чїя совесть, как чистый хрусталь ...

Сочинения Григория Саввича Ско-вороды. - С. 266 - 267.

81. Г. С. СКОВОРОДА. БАСНИ ХАРЬКОВСКІЯ. БАСНЯ 27

Пчела и Шершень

- Скажи мне, Пчела, для чего ты столь глупа? Знаешь, что трудов твоих плоды не столько для тебя самой, сколько для людей полезны, но тебе часто и вредят, принося вместо награждения смерть, однако не престаеете дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе. Видно, что вы бсз толку влюбилися в мед.

- Ты высокий дурак, господин советник, - отвечала Пчела. - - Мед любит есть и Медведь, а Шершень тоже лукаво достает. и мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и делает, если бы мы только есть любили. Но нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем. А без сего жить и в изобиліи меда есть для нас одна лютейшая смерть.

Сила. Шершень есть образ людей, живущих хищеніем чуждаго и рожденных на то одно, чтоб есть, пить и протч. А пчела есть герб мудраго человека, в сродном деле трудящагося. Многіи шершни без толку говорят: для чего сей, например, студент научился, а ничего не имеет? На что-де учиться, если не иметь изобилія?. Не разсуждая слов Сїраха: "Веселіе сердца - живот человеку", и не разумея, что сродное дело есть для него сладчайшее пиршество. Взгляньте на правленіе блаженныя природы и научитесь. Спросите вашу борзую собаку, когда она весете? - Тогда, - отвечает вам, - когда гоню зайца. Когда вкуснее заец? - Тогда, - отвечает охотник, - когда ганяю.

Взгляньте на сидящаго пред вами кота. Когда он куражнее? Тогда, когда целу ночь бродит или сидит возле норочи, хотя, уловивши, и не ест мыши. Запри в изобиліи пчелу, не умрет ли с тоски в то время, когда можно ей летать по цветоносным лугам? Что горестте, как плавать в изобиліи и смертно мучитись без сроднаго дела? Нет мучителнее, как болеть мыслями, а болят мысли, лишаясь сроднаго дела: И нет радостнее, как жить по натуре. Сладок здесь труд телесный, терпенье тела и сама смерть его тогда, когда душа,

владычица его, сродным услаждается дклом. Или так жить, или должно умереть.

Сочинения Григория Саввича Сковороды. - С. 168- 169.

83. ІСТОРІЯ РУСОВ ИЛИ МАЛОЙ РОССІИ.

Шляхетство, по примеру всех народов и держав, естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством, заключающем в себе бояр, произшедших из княжеских фамілій, урядников по выборам, и простых воинов, называемых козаками по породе, кои производя из себя всі; чины выборами и их прошествіи урядов возвращая в прежнее званіе, составляли одно Рыцарское сословіе, искони тако самых их статутовым правом утвержденное, и они имели вечистою собственностью своею одні; земли с угодьями, а посольством владели по правам и рангам, и повинность посполитых была установлена правами. А владешіе ими в отношеніи власти их над поспольством, считались и назывались отчичами или вотчинниками, от слова и власти, взятых по древним патриціям, то есть отцам народным, управлявшим первоначальными семействами и обществами народными, с кротостію и характером отеческими.

Духовенство, выходя из рыцарства по избрании достойных, отделялось только на службу божію, а по земству имело одно с ними право.

В поспольстве считались живущіе в городах купцы и мещане, а по селеніям свободные міряне, войсковые оклаеды платящіе, і подданные бояр и урядников. все они подчинены были своим магистратам и ратушам, в коих заседали выбранные от них войты и лавники, и судились по правам магдебургіи, издавна в Польше введенным.

Хрестоматія давньої української літератури. - С. 638.

РОЗДІЛ VI

КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ ДУХОВНІ ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ХІХ ст.

Розвиток української культури у ХІХ ст. відбувався у складних і суперечливих умовах: втврата державності та розподіл українських земель між двома імперіями; вихід на авансцену кудьтурного розвою нової генерації української еліти, яка почала перейматися і виносити у широкий загал духовні та соціальні потреби свого народу; врешті, – процес становлення та формування української нації, що відбувався всупереч перешкодам російського царату, австрійського уряду, місцевої польської та мадярської адміністрації. Вінцем утвердження української нації та її культури стало, по-перше, усвідомлення українцями Наддніпрянщини і Західної України генетичного звязку своєї етнічної приналежності, і, по-друге, переростання потреб національно-духовного визволення у політичну площину.

Запропоновані фрагменти документів та наукових досліджень, які стосуються проблем становлення національної свідомості та розвитку української культури – стану освіти в ХІХ ст., діяльності Кирило–Мефодіївського братства, ролі Т.Г. Шевченка як духовного лідера ХІХ ст., розвитку мистецтва – допоможуть студентам створити більш цілісну картину шляхів духовних шукань українців у цей період. Два документи російського царату про офіційну заборону вживання української мови допоможуть зрозуміти, в яких жорстких умовах відбувався сам процес духовного та національного визволення.

ПРОЕКТ ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ПОДАНОГО В. Н. КАРАЗІНИМ НА РОЗГЛЯД ХАРКІВСЬКОМУ ДВОРЯНСЬКОМУ ЗІБРАННЮ 29 СЕРПНЯ 1802 РОКУ

(уривок)

§ 1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнавання властивостей кожної.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі ті науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву Відділів університету.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянинуві. Вони

підготовляють його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії — про науки такого роду молода людина повинна вже мати загальні знання; перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року.

§ 24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ — Харківського, Курського, Орловського, Воронежського, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського; таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії.

§ 26. Безперечно, що родючий край тутешній дасть державі величезні вигоди, якщо мистецтво збільшуватиме кількість його виробів, і готуватиме їх обробкою у власних межах. Всюди відчувається потреба в людях, які б досконало вміли керувати господарством і здобувати з маєтку найбільшу користь. Таких людей може виховати училище сільського домоводства. Воно, маючи наставників у всіх галузях економії і відведену ділянку землі для проведення практичних уроків і дослідів, буде одним з найпотрібніших у Росії закладів, подібне до того, яке міститься поблизу С.-Петербурга, але значно перевершуватиме завдяки своєму місцевому положенню і клімату. Учні його будуть для удосконалення свого слухати в цивільному відділі професора економії і технології.

§ 29. Університет і підлеглі йому два учбових заклади керуватимуть комітетом, в складі кількох професорів, обраних на загальних університетських зборах; головуєчий в комітеті директор, обраний так само на зборах, подається від дворянства Слобідської Української губернії на височайше затвердження государя імператора. Так само можуть бути призначені потрібний помічник директора, секретар, казначей та інші чиновники університетського правління.

Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. – С. 458 – 459.

ОГОЛОШЕННЯ РАДИ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРО ЙОГО УРОЧИСТЕ ВІДКРИТТЯ (липень 1834 р.)

(уривок)

...Затверджений в цьому краї університет, перетворений з Волинського ліцею, призначений переважно для навчання юнацтва губерній Київської, Волинської і Подільської; спадкова увага жителів їх до користі освіти і на майбутні часи зміцнила добробут учбових закладів цього краю.

Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ, столицю святого рівноапостольного князя Володимира... Хай це обрання провіщає успіхи розсадника освіти, в душі благочестя і моральності.

Заснований університет названо імператорським університетом св. Володимира, на честь великого просвітителя Росії і удостоєний прийняття під особливе покровительство його імператорської величності.

Університету св. Володимира даровано всі права і привілеї, які надано іншим університетам у державі. Йому привласнено всі прибутки з фондушів і капіталів, пожертвуваних дворянством та іншими станами Київської, Волинської і Подільської губерній для Волинського ліцею і Київської гімназії; по недостатці цих коштів всемілостивіше наказано збільшити їх значними асигнуваннями із загальних державних прибутків, відповідно до потреб на утримання університету.

Заснування університету в цьому краї було зв'язане з такими труднощами, що відкриття його в нинішньому році, на загальну думку населення цих країв, здавалося неможливим. ... Проект університету св. Володимира вже складений і удостоївся височайшого затвердження: заснованому закладові доставлено всі посібники, належні від вищого училищного начальства; найважливіші кафедри його заміщені; Рада і Правління університету почали виконання своїх обов'язків, і університетські курси почнуть працювати 15 серпня цього року.

Таким чином, Рада імператорського університету св. Володимира, з дозволу п. попечителя його, цим має честь сповістити найповажніший стан дворянства губерній Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, як і губерній, що входять до складу Білоруського учбового округу: Вітебської, Могилівської, Мінської, Віденської, Гродненської та Білостокської областей, що урочисте відкриття Університету св. Володимира відбудеться 15 липня ц. р. в день, присвячений пам'яті св. рівноапостольського кн. Володимира.

Оголошуючи про це, Рада університету сподівається, що як усі любителі вітчизняної освіти взагалі, так і особливо ті, хто своїми пожертвуваннями довели на ділі свою щирість до користі! її, побажають бути свідками цієї важливої для тутешнього краю події...

*Центральний державний історичний архів України. – Ф. 708. – Оп. 276. – 1
Стр. 50. – Арк. 16.*

Т.Г. ШЕВЧЕНКО «ЗАПОВІТ»

(уривок)

1845 рік

Як помру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого

На Вкраїні милій,

...

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте

І вражою, злою кров'ю

Землю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

КОБЗАР. – К.: Видавець Корбуш, 2008. – С. 366 – 367.

**З ТАЄМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ШЕФА ЖАНДАРМІВ ГРАФА
А.Ф. ОРЛОВА ПРО КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
(уривок)**

Недавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уроженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство! св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький! секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Белозерський,! але з ними зближалася і інша молодь, яка здебільшого вчилася! в університеті св. Володимира¹.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього воно вважало під-1 несення слов'янських племен до поваги власної їх народності, і усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схиляння їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У декого з учасників Українсько-Слов'янського товариства о знайдено, не застосований, проте, до товариства: статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало установитись народно-представницьке правління; рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається «Закон божий» або «Подністранка», перероблена з Міцкевичевої «Пілігримки», в якому містилися революційні і комуністичні правила, а їв кінці підбурливі відозви до слов'янських племен, та інші злочинні твори.

Треба ще відзначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури і об'єднання слов'янських племен у одно ціле, не належить тільки особам, причасним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням взагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофілство перетворюється в українофілство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уроженці Малоросії, були, власне, українофілами. Всі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжнє становище України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоро-

сію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як рицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не простиг і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих і живих», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, а інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою Ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання; крім того визначено:

1) Надруковані твори: Шевченка — «Кобзар», 1840 року; Куліша — «Повість про український народ», 1846 р., «Україна» 1843 і «Михайло Чернишенко» 1843 року; Костомарова, під псевдонімом Ярема Галка — «Українські балади», 1839 і «Вітка» 1840 року заборонити і вилучити з продажу.

2) Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокошкіну повідомити, щоб вони стежили у ввірених чи не існують думки про колишню вольницю, г їм губерніях, чи не лишилися в продажу вірші Шевченка, рукопис «Закон Божий» та інші підбурливі твори; також гетьманщину і про уявні права на відокремлення; щоб звертали увагу на тих, які переважно займаються малоросійськими древностями історією і літературою, і намагалися б припинити в цій галузі наук всяке зловживання, але дуже непомітно і обережно, без відкритих переслідувань і по можливості не роздратовуючи уродженців Малоросії.

3) Міністру народної освіти, який уже вжив заходів до спрямування праць вчених до міркувань про народність, мову і літературу власне — російських, оголосити ще позитивний височайший наказ, щоб наставники і письменники діяли в дусі і в інтересах нашого уряду, зовсім не допускаючи ні на лекціях, ні в книжках і журналах ніяких припущень про приєднання до Росії іноземних слов'ян і взагалі ні про що, що належить урядові, а не вченим; щоб вони міркували по можливості обережніше там, де мова йде про народність або про мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не надаючи переваги любові до батьківщини над любов'ю до вітчизни, імперії і усуваючи все, що шкодитиме останній, особливо про уявні теперешні злидні і про колишнє, нібито надзвичайно щасливе становище підвладних племен, щоб усі висновки вчених і письменників зводилися не до піднесення Малоросії, Польщі та інших країн окремо, а Російської імперії, і всіх народів, що її складають; щоб цензори звертали сувору увагу на московські, київські і харківські періодичні видання і на всі книги, що друкуються в слов'янофільському дусі, не допускаючи в них неясних і двозначних виразів, якими вони багаті, і які, хоч і не містять у собі злочинної мети, але можуть, проте, людей зловмисних наводити на припущення про самотійність і колишню вольницю народів, підвладних Росії.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Укл. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. — К.: ІСДО, 1993. — С. 136 — 138.

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИРОК У СПРАВАХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
(26 травня 1847 р.)
(уривки)

а) Із обвинувального акта

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонені захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, тому вірші його ще більш шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінятися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України, як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів всі україно-слов'яністи, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців...

б) З вироку суду

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка Миколи до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати».

Шевченко Т. Повне збір. творів.– К.: Держвидав України, 1927. – Т. 4. С. 298 – 299.

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ СЛІДЧОЇ КОМІСІЇ
ПРО НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ Р. С. ЖДАНОВА

(20 серпня 1862 р.)

(уривок)

...Ініціатива про розповсюдження грамотності в народі і про недільні для цього школи вийшла не від уряду безпосередньо, а, на нещастя, від таємного товариства, яке утворилося в 1855 році в Харкові з метою змінити спосіб правління і взагалі внутрішній порядок в Росії. Засновниками і головними рушіями цього підбурливого товариства були студенти Харківського університету: Бекман, Моравський, Єфіменко, Завадський і Івков, а спільниками—студенти Левченко, Португалов, Зеленський, Раєвський та інші. Не усвідомивши ще думки про заснування недільних шкіл товариство стало спочатку трудитися над поширенням грамотності в народі, а особливо між розкольниками за допомогою різних рукописних статей (заміток, повчань і т. п.) обурливого змісту. Потім, коли внаслідок безпорядків, які були в 1858 році в Харківському університеті, деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали в Київ, то тут склалося нове ще ширше коло їх товариства, яке привернуло до себе деяких студентів Київського університету. В цьому колі вперше проявляється виразний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою «пропаганди в народі». На чолі цього починання стає професор Павлов; за діяльною участю його, як агента уряду і разом з тим передової людини, з одного боку, було одержано дозвіл начальства на заснування недільних шкіл у Києві, під головним наглядом його ж, Павлова, а з другого — об'єднані при ньому особи із злочинними тенденціями почали діяти вільніше і рішучіше і встановили відносини із студентами університетів столичних.

Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих, слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився: «що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи». Крім того, гідно уваги, що на вечорі, даному студентами Київського університету професору Павлову 14 грудня 1859 року, Зеленський дозволив собі натякнути на паралель 14 грудня 1825 року, а Павлов, якому дякували за участь у недільних школах, проголосив тост за здоров'я того, хто стоїть на чолі прогресивного руху Росії. Приклад Києва незабаром наслідували в Харкові, де недільні школи засновані за розпорядженням начальства в 1860 році; з листів про це Левченка до Бекмана і Павлова в Київ видно, що з нагоди відкриття в Харкові шкіл Завадський, якому там було багато діла, не поїхав тоді в Петербург; що зайняття харківських шкіл передбачаються значно ширше, ніж у Києві, одне тільки не гаразд, що школи підпорядковані штатним доглядачам. Беручи участь таким чином у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки з своїми агентами в столицях.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Укл. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К.: ІСДО, 1993. – С. 138 – 139.

З ВИСТУПУ М. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО НА ЗАХИСТ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(1861 р.)

Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже непотрібні стали поблажливі відзиви яких-небудь французьких або німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує нічиєї ласки. Та й, крім Шевченка, пишуть тепер українською мовою люди, які були б не останніми письменниками в літературі і навіть багатшій, ніж великоруська. Інші письменники, які за самим родом своєї діяльності обирають для своїх творів великоруську мову, всіма своїми симпатіями належать до кола людей, що найбільше дбають про розвиток малоруської народності. А найважливішою є та обставина, що сама малоруська нація пробуджується. Якщо чехи неодмінно повинні мати свою літературу (хоча чехові, мабуть, не важче навчитися читати польські книжки, ніж малоросу великоруські), то дивно було б заперечувати справедливість такого ж прагнення у малорусів, яких удвоє більше, ніж чехів.

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/ Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – С. 210.

П. ЧУБИНСЬКИЙ

(уривок з віршу, що став текстом гімну Незалежної України)

1662 р.

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як трава на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду...

*Закон "Про Державний Гімн України" № 602–IV від 6 березня 2003 року.
Стаття 1.*

ЦИРКУЛЯР МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ ВАЛУЄВА ПРО ЗАБОРОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІД 18 ЛИПНЯ 1863р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового

читання, букварів, граматик, географій і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південиоруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Де розпорядження було передано на височайше государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Лемке М. Епоха цензурних реформ 1859–1865 годов. – Спб., 1904. – С. 302 – 304.

ІЗ ЦАРСЬКОГО УКАЗУ ПРО ЗАБОРОНУ ДРУКУВАТИ І ВВОЗИТИ З-ЗА КОРДОНУ КНИГИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

(1876 р.)

Госуд. імip. в 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Голови, упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі. 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і

пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Голови, уіправл. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети «Киевский Телеграф». Про цю височайшу волю пропоную Голови, упр. до належного виконання...

Журнал «Україна». — Т. 11. — Травень 1907. — С. 150–151.

ІЗ КНИГИ О. АНІСІМОВА «СКОРБОТНА НЕЧУТЛИВІСТЬ» ПРО БУДІВНИЦТВО ПАМ'ЯТНИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ (80-ті роки ХІХ ст.)

11 липня 1888 р. було освячено і відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому. Ініціатором створення пам'ятника був Голова археологічної комісії Юзефович. Лише у 1869 р. цар Олександр II видав Указ про створення пам'ятника, а через рік дозволив збирання коштів. За підпискою було зібрано 25 тисяч карбованців.

Щоб зекономити кошти, автор ескізних малюнків пам'ятника М. Микешин відмовився від багатьох елементів багатофігурної композиції. Так і не змогли зібрати гроші на відливку задуманих барельєфів "Битва під Збаражем", "В'їзд війська Хмельницького в Київ", скульптур вбитого поляка, тікаючих від грізного гетьмана єврея, єзуїта. ...Не знайшлося місця кобзарю, в образі якого вгадувався Тарас Шевченко, уривку вірша з дуже своєрідними рядками:

Та не буде лучче, та не буде краще,
як в нас на Україні,
що немає жида, що немає ляха,
не буде й унії.

З політичних міркувань цар "заборонив коню гетьмана топтати польське знамено".

Морське відомство передало для статуї 1600 пудів старої корабельної міді.

Скульптор Пій Адамович Веліонський відлив в Петербурзі статую гетьмана, а Артемій Лаврентійович Обер створив фігуру коня. Композиція багато років пролежала у дворі Старокиївської поліцейської дільниці. Місто передало архітектору В.М.Ніколаєву гранітні глиби, які залишилися від опор Ланцюгового моста. З них і спорудили непропорційний до статуї постамент. До того ж київське духовенство скаржилося Святійшому синоду, що місцем для спорудження пам'ятника ... передбачалася Бессарабська в Києві площа, перейменована тоді ж на площу Богдана Хмельницького. Між тим київська

Міська Дума в засіданні від 16 липня 1881 року ухвалила: пам'ятник цей поставити на Софійській площі... Буде затулено вид на собор з боку Хрещатика і Михайлівського монастиря ... але ще всякому, хто рухається з цієї сторони до собору являтиметься вже не алтарна сторона собору, а задня частина коня...". В результаті скульптурну групу розвернули так, що гетьман став булавою вказувати на Москву (замість Польщі, як планувалося за задумом художника).

Анисимов А.Л. Скорбное бесчувствие. – К.: ТАВАСНУК Ltd, 1992. – С. 108 –110;

З РОЗДУМІВ М. ДРАГОМАНОВА

ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переспівує Шевченка, та й то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці "простий народ" відходить на задній план, писателі беруться за романи з "вищого" життя, причому сам Мирний падає до "Перемудрив", а Нечуй до "Опеньків", написавши, окрім того, темноту "Над Чорним морем" і водевільну нісенітницю в "Навіженій"... Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х уже почала зростати опозиція, почав рятувати славу української літератури, та й то своїми повістями з простонародного життя...

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно "простонародна". По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-х років, ніж до націоналістичних 80-х років...

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/ Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – С. 254 – 215.

СПОГАДИ С. В. ВАСИЛЬЧЕНКА ПРО 100-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (уривок)

...Мені пригадалось, як одбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був даний з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею — всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з співами, з прапорами, з квітами. Того року була рання весна і цей день видався надзвичайно теплий і

ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки — цілими натовпами хватили в тюрму, нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі які були в Києві, національності. Особливо гарячу участь взяли студенти-грузини — народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?», вони відповідали «українець!». «Какой же вы украинец, вы же — грузин!» — Вони сердито відповідали: «Тэбэ хаварят — пыши украинец!». Друга, чорносотенна, частина київського студентства, які звалися тоді «академістами», помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети — вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл.

Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Укл. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. — К.: ІСДО, 1993. — С. 142 — 143.

З ЛИСТА І. РЄПНА ДО В. СТАСОВА ПРО РОБОТУ НАД КАРТИНОЮ "ЗАПОРОЖЦІ ПИШУТЬ ЛИСТА ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ" (1891 р.)

До сих пір не зміг відповісти Вам, Володимире Васильовичу, а всьому винні "Запорожці", ну і народець же! Де тут писати, голова обертом іде від їх гамору... Ви мене ще здумали підбадьорювати: ще задовго до Вашого листа я зовсім ненароком відвернув полотно і не втерпів, узявся за палітру, і ось тижнів два з половиною без віддиху живу з ними, не можна розстатися — веселий народ! Недарма про них Гоголь писав, усе це правда! Чортячий на-

род! Ніхто на цілім світі не відчував так глибоко Свободи, Рівності й Братерства. Усе життя Запоріжжя лишалось вільним, нікому не підкорилося...

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/ Уклад., комент. В.Ю. Короля. — К.: Вид. центр «Академія», 2001. — С. 264 — 215.

ІЗ СПОГАДІВ М. СТАРИЦЬКОГО ПРО РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ ТА ПЕРЕШКОДИ, ЯКІ ЧИНИВ ЦЬОМУ ЦАРИЗМ

У перший період утисків до 1872 року було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові... Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнаття народного.

Склалося в Києві Товариство СЦЕНІЧНИХ аматорів, і я став на чолі його режисером і постатчиком п'єс; отож і появились тоді лібретта до музики – "Чорноморці", "Різдвяна ніч", "Утоплена", водевіль "Як ковбаса та чарка..."

Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом українська мова була цілком заборонена, той указ не давав мені видати і моєї драми "Не судилось", яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Кониському, Комарову, а потім уже, по дозволі української сцени, читана в 1881 р. цілому гурту. ...Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволеною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину.

Про мистецтво театру // Мистецтво. – К., 1954. – С. 108–110.

ПРО СТАН ОСВІТИ В ХІХ ст. ЗІ СТАТТІ ВАСИЛЯ БІДНОВА

«ШКОЛА Й ОСВІТА НА УКРАЇНІ»

З початком ХІХ ст. традиційні школи наші зникають. Зріст кріпацтва спричиняється до знищення сільських шкіл. Уряд російський намагається заводити свої, урядові школи з одноманітною організацією, однаковими програмами та вимогами в напрямі омосковлення української людності. Та заходи його не мали особливого успіху. Утворене у 1802 р. Міністерство народної освіти поділило українську територію на Харківську та Київську шкільні округи; в 1805 р. Відкрито університет у Харкові, в 1817 р. в Одесі – Рішельєвський ліцей, в губернських містах – гімназії (для хлопців), а в деяких містах – т. зв. «уездні училища»; поруч із ними існували духовні семінарії та духовні училища. В цих школах помічається виразний «сословний» характер: у гімназіях училися діти дворянські, в семінаріях – діти духовенства, в «уездних училищах» – діти міщанства. Початкові школи називаються тепер приходськими, призначаються для елементарної освіти селянства й виникають поволі та в обмеженій кількості. У 1820-х роках у деяких місцевостях виникають ... ланкастерські школи, а в Києві – Університет св. Володимира в 1934 р.; відкрито було гімназії в Немирові та Ніжині ... «Сословний» характер освіти виступає ще дужче: в Києві відкрито дівочий інститут (для дворянських дочок), а потім – у Харкові, Полтаві, Одесі. Для дворянських же дітей відкриваються з 1840 р. т. зв. Кадетські корпуси (військові школи) в Києві, Полтаві, Єлісаветграді. Наскільки слабо розвивалася в першій половині ХІХ ст. шкільна освіта можна бачити ось з таких урядових даних за 1856 рік:

Губернії	Шкіл усіх типів (вищих, середніх і нижчих)	Кількість слухачів та учнів	Учнів на 100 душ населення
----------	--	-----------------------------	----------------------------

Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

Невдала для Росії Кримська війна (1853 – 56 рр.) та скасування в 1861 р. кріпацтва викликають помітний зріст середніх та особливо нижчих шкіл, за справу яких береться вже й громадянство... В Києві, Полтаві, Чернігові та інших осередках постють недільні школи, часом навіть з українською викладовою мовою, ...в місцевостях єпархіальна влада енергійно заводить початкові парафіяльні школи.

Та найбільш інтенсивну в цьому напрямі роботу провадить засноване в 1865 р. на Лівобережній та Степовій Україні земське самоврядування ("земство"). Воно засновує початкові школи, підтримує їх матеріально, для забезпечення їх кадрами вчителів відкриває учительські семінарії. Тепер же бачимо приклади відкриття середніх професійно-технічних та ремісничих шкіл. В 1900 р. на території Наддніпрянської України вже існує вісім високих шкіл: Духовна академія, три університети (Київ, Харків, Одеса), Історично-філологічний інститут в Ніжині, політехнікум в Києві, технологічний та ветеринарний інститути у Харкові. Існувало до 50 класичних гімназій, десятки два реальних шкіл, кілька десятків дівочих гімназій, десять духовних семінарій і значна кількість початкових шкіл. Все-таки освітня справа стояла далеко незадовільно, особливо щодо початкової освіти. Офіційні дані та періодична преса часто констатували сумний факт слабого розвитку початкової освіти. В 1875 р. міністерство освіти констатувало... щодо української території... зазначеної кількості шкіл далеко не вистачало для всіх дітей шкільного віку. ... В 1902 р. в Київській шкільній окрузі два мільйони дітей шкільного віку залишалися без елементарної шкільної освіти, а це дорівнює 83 % всіх дітей шкільного віку.

Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Викладовою мовою була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося. Мало того, школа була чужою для нашого

народу не тільки мовою, але й самим навчанням. В читанках та підручниках говорилося виключно про «руський», себто московсько-великоруський народ, про його господарське життя, звичаї, історію, мистецтво, про народ же український, про його минуле та звичаї й господарські відносини ніколи не згадувалося. В школі дитина потрапляла в делуку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ; нічого свого рідного вона не бачила й не чула. ...З 1860 р., коли постали недільні школи, то були приклади викладів українською мовою. Тоді ж появляються перші підручники нашою мовою: «Буквар южнорусській» Т. Шевченка (1861 р.), арифметичні збірки Степовика, Кониського та інших. 1862 р. М.Костомаров широко ставить справу видання українських шкільних підручників. Урядові заборони поклали кінець таким заходам. ...

Після прилучення до Австрії Галичини в 1772 р. і Буковини в 1775 р. ці українські землі довго не могли користуватися для розвою українського шкільництва ні лібералізмом імператора Йосифа II, що хотів розвинути українську школу, ні можливостями, що було оголошено в конституційному укладі Австрійської імперії.

... Йосиф II заснував духовну семінарію у Львові в 1783 р., а в наступному році – 1874 – університет у Львові з чотирма відділами й шестикласову академічну гімназію. Викладовою мовою мала б бути мова українська, але ... як до того поставилися самі українці. В семінарії українську мову зовсім було витіснено з ужитку латинською та польською мовами. Навть в церковних проповідях уніатське духовенство виключно вживало польську мову. В університеті професори, які ніби трималися ”руської мови”, викладали такою мішаниною церковнослов’янщини, московської та української мови, що їх важко було зрозуміти...

Національна свідомість у шкільній справі трохи піднеслася, коли на митрополичій кафедрі у Львові в 1817 р. осів Михайло Левицький, що доручив шкільну справу викладачеві з Перемишля Іванові Могильницькому. Ці церковні достойники звернули пильну увагу на народні школи, що саме тоді в Галичині заводили, і досягли того, що цісарським рішенням з 1818 р. постановлено, щоби в народних школах українські діти і вся наука відбувалася по-українськи в школах, де є українські діти; де ж мішана молодь, там мала наука відбуватися по-польськи, але українські діти мали вчитися української мови... Але поза народними школами полонізація по школах для інтелігенції зайшла так далеко, що в 1834 р. було справжньою подією, коли Маркіян Шашкевич у семінарськйму музеї в присутності духовних властей і запрошених гостей виголосив ”Слово до питомців” не латиною і не польською мовою, а по-українськи.

...1848 рік, рік ”весни народів”... Заснована тоді Головна Руська Рада звернулася з петицією до цісаря Фердинанда, у відповідь на яку ”приспіло рішення, що в усіх народних школах у громадах з чисто або переважно українським населенням буде наука подавана українською мовою; що на

Львівським університеті буде основана кафедра української мови і літератури...” Але й цього разу українці не скористалися можливостями, які їм відкривав притиснений революційним рухом австрійський уряд. ...Яків Головацький, іменований в Львівському університеті професором української мови, повернув у табір москвофілів ... Нова хвиля москвофілів шістдесятих роках дала змогу польській шляхті ... закріпити свій союз з австрійським урядом, і українці zostалися в Австрії упослідженими і мусили пізніше до організації української школи братися з власної приватної ініціативи. В цім напрямі велике значення мало засноване в 1868 році товариство ”Просвіта”, що в короткому часі дістало право друкувати підручники українською мовою. ... Ще більше на полі шкільництва в Галичині зробило товариство педагогічне ”Рідна школа”.

В кінці вісімдесятих років... внаслідок угоди з місцевим польським урядом було значно збільшено у Львівському університеті число українських кафедр, в тому числі дістав кафедру української історії проф. М. Грушевський, було відкрито кілька нових українських гімназій та інших шкіл. ... 1881 р. товариство ”Рідна школа” засновує і провадить приватне українське шкільництво та закладає у Львові та на провінції хлоп’ячі й дівочі бурси.

Не краще ніж у Галичині, шкільна справа стояла і в 1775 році в прилученій до Австрії Буковині, ... де школи були тільки німецькі... У 1786 році Буковину було прилучено до Галичини і вона поділяла долю шкільної політики, спільну з Галичиною. В народних школах Буковини, крім німецької та подекуди румунської ... заводили ще й польську мову. Мови ж української в школах Буковини не було зовсім. ...Після державного закону 1868 р., коли управа школами перейшла до Ради Шкільної Крайової ув Чернівцях, тоді більше відкривано шкіл, народних шкіл, а як заснували у Чернівцях учительську семінарію, то появилися у більшому числі і підготовлені учительські сили. В 1875 році засновано у Чернівцях університет з німецькою викладовою мовою.

Найгірше українська шкільна справа стояла на Закарпатті, яке ввійшло до складу Угорщини. Тут вищої освіти зовсім не було, середня освіта вся велася по-мадярськи, і навіть в сільських нижчих школах заводили мадярську мову, оскільки вживалося підручників дуже мало в українській мові, та й то друкованих латиною з мадярським правописом.

Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 63 – 71.

З ЛЕКЦІЇ ДМИТРА АНТОНОВИЧА ПРО СТАН УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ В ХІХ СТ.

Стан українського театру з мішаним українськ-польсько-московським репертуаром, що видавася нормальним у першій половині ХІХ ст., з розвитком українського руху перестав задовольняти свідомі українські кола в другій

половині століття, особливо з 70-х років. У Західній Україні під Австрією уже з 1864 р. існував самостійний український театр; відділення українського театру від від співжиття з польською та московською сценами стало на порядку денному, особливо після 1863 р., коли польські вистави фактично на Україні було заборонено, і співжиття в театрі залишилося тільки з театром московським.

Над творенням окремого українського театру, відсепарованого від московського, почали працювати спочатку аматори, яких зібралось два особливо видатних кола: одне в Києві, ...навколо музики **Лисенко** та поета **Старицького**, у якого виявився зовсім винятковий таланти режисера і майстра сцени...; друге – в Єлісаветграді, де на чолі гуртка стояв великий театральний артист **Марко Кропивницький**, а його оточувала талановита родина **Тобілевичів**. ...

Зведений до меж побутового провінційного театру, український театр зі скромною обстановкою і з малим оркестром не міг собі дозволити оперні вистави, й українські співаки мусили віддавати свої сили хоч московській оперній сцені, яку вони буквально виносили на своїх плечах, хоч польській, як **Мишуга** або **Дідур** або **Лопатинська**, хоч німецькій, як **Менцінський** або **Носалевич**, хоч італійській, як **Крушельницька**, а на Україні в трьох найбільших містах – Києві, Харкові та Одесі – існували великі постійні театри. Навіть прекрасна співачка з могутнім голосом **Меланія Загорська**, й та залишилася поза українським театром... Така співачка, як **Литвиненко-Вольгемут**, прийшла до української опери тільки після революції. ...

Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 469 – 471.

84. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Таблиця кількості учнів у школах Чернігівської губернії на початку ХІХ ст.

Роки	Дворяни	Різночинці І приказні	Купці	Міщани	Селяни	Духовенств	Іноземці	Солдатські діти	Разом	Загальне число учнів разом з учнями семінарії	Відношен ня учнів до жителей
1800	45	7	0	68	47	3	1	0	61	84	1:588
1801	84	3	0	97	25	1	1	8	04	89	1:560
1802	72	3	5	46	24	1	2	8	28	92	1:539

3	180	0	5	4	8	4	9	3	5	1	3	8	7	98	1
		1											01	9	:505
4	180	5	0	4	2	7	7	3	2	1	2	4	7	10	1
		4											61	49	:478
5	За років	8	70	1	74	82	3	2	5	6	1	4	3	45	
		7											142	94	
		0													

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. - К., 1959. - т. 1. С.683.

85. ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

З поданого В. Н. Каразіним на розгляд харківському дворянському зібранню 29 серпня 1802 р. проекту заснування Харківського університету

§ 1. Університет належатиме до числа вищих училищ в імперії, призначених для готування юнацтва до громадських державних посад, шляхом пізнання властивостей кожної.

§ 2. На цій підставі в Харківському університеті викладатимуться всі науки, які відкривають шлях до достойного посідання місць у різних званнях громадянина і вірнопідданого; як звання або спосіб служіння государю і державі між собою різні, так і науки, що викладатимуться, будуть поділені між окремими класами, які дістануть назву відділів університету.

§ 3. Таких відділів у Харківському університеті має бути дев'ять, які відкриються не відразу; але з часом, в міру того, як засоби на утримання університету збільшуються, і підготовлені будуть наставники та студенти.

§ 4. Наукам, властивим особливо кожному званню, повинні передувати науки, пристойні кожному добре вихованому громадянинові. Бони підготовлять його розум до інших знань, що повинні вже становити ту галузь, якій він себе посвятить. Знання мов, найпаче розуміння природи, знання математики, фізики, історії, географії - про науки такого роду молода людина повинна вже мати загальні знання, перше ніж вона приступає до наук, потрібних особливо в цивільній чи військовій службі. Таким чином, першим відділом університету буде відділ загальних знань, який і відкриється першим, тобто не пізніше вересня 1803 року. < ... >

§ 24. Харківський університет може приймати в студенти шляхом екзаменів учнів з губернських народних училищ - Харківського, Курського, Орловського, Боронезького, Новоросійського, Полтавського та Чернігівського; таким способом він може впливати на освіту і користь всього південного краю Росії.

Хрестоматія з історії Української РСР. - С. 683 - 684.

**90. ІЗ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО УРОЧИСТЕ ВІДКРИТТЯ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(15 ЛИПНЯ 1834 р.)**

15-й День июля 1834 года ознаменован достопамятнейшим в летописях Отечества и наук событием. Там, где некогда равноапостольный Владимир, озарив свой народ святым крещением, указал ему путь к вечному спасению, Ныне, спустя восемь столетий, открыт под его именем и покровительством храм высших человеческих знаний в пользу жителей Западной России.

Киевский университет: документы и материалы. 1834- 1984 гг. - К, 1984. - С. 15.

**91. РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО
ОКРУГУ РЕКТОРУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРО
ВСТАНОВЛЕННЯ ТАЄМНОГО НАГЛЯДУ ЗА ВИКЛАДАННЯМ В
УНІВЕРСИТЕТІ
(30 ЛИСТОПАДА 1834 р.)**

Таємно Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доповісти негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли б в лекції панів викладачів університету міг вкратись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь вітчизни, відділеної перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.

2. Коли б на нарадах університетських присутствених місць міг вкратись дух непокори властям і протидія планам уряду.

3. Коли б ви з свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагодійними чи підозрілими.

4. Про всі наради університетських присутствених місць, які мають в собі явне або приховане політичне питання, як по університету, так і по училищах округу, попередньо пропозиції про те на обговорення зазначених присутствених місць я вас прошу доводити про це до мого відома.

5. Про всі виявлені розбіжності і протидії в училищах округу, як-то, між начальством училищ і вчителями, між директором та інспектором й інше.

6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються в цій пропозиції, але які, з міркувань умов краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу.

На останні три пункти цієї пропозиції я прошу ваше високородіє звернути одночасно увагу синдика (юрист при університеті. - Ред.) університету, щоб і він з свого боку мав ретельний щодо виконання цих трьох пунктів нагляд і доповідав вам про все те, що визнає цього заслуговуючим.

Ваші в цій пропозиції зв'язки зі мною, зважаючи на важливість справи,

можуть бути усні і письмові, а іноді тільки в пред'явленні одержаних паперів, але, в усякому разі, все листування щодо виконання цього, після вступу на ректорську посаду іншої особи, їй не передається, а надходить, за особливим описом, в мою канцелярію.

Попечитель фон Брадке .

ЦДДА України. - Ф. 708, оп. 276, спр. 3, арк. 1 -2.

**92. ПОВІДОМЛЕННЯ ПОПЕЧИТЕЛЯ КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО
ОКРУГУ РАДИ УНІВЕРСИТЕТУ ПРО ПЕРЕДАЧУ УНІВЕРСИТЕТУ
ЦЕРКВИ, ДРУКАРНІ І ЛІТОГРАФІЇ
(17 СЕРПНЯ 1835 р.)**

Г. министр народного просвещения, вследствие отношения к нему г. военного министра, предложением от 6-го настоящего августа уведомил меня, что государь император, утвердив окончательное распределение всех частей, Главный штаб 1-й армии составляющих, высочайшее повелеть соизволил: передать в ведение университета св. Владимира церковь главной квартиры с ее утварью и ризницею, литографию и типографию Генерального штаба помянутой армии, с тем чтобы университет безденежно печатал для вновь утверждаемой временной комиссии все нужные бумаги. о таком высочайшем повелении сообщал Совету для надлежащего исполнения, я предлагаю сделать распоряжение о принятии в ведение университета сказанной церкви, типографии и литографии, и по исполнении сего донести мне.

Попечитель фон. Брадке.

Державний архів .М. Києва. Ф. 16, оп. 276, спр. 239, арк. 2.

**93. ПОСТАНОВА РАДИ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ ХУДОЖЕСТВ
ПРО НАГОРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
(27 ВЕРЕСНЯ 1840 р.)**

Ст. 5. Ухвалено: записати в журнал цих Зборів імена учасників, удостоєних за подані роботи нагороди срібними медалями:

2-ї гідності Тарас Шевченко за першу його роботу з живопису олій ними фарбами - картину "Хлопчик -жебрак, який дає хліб собаці", крім того, оголосити йому похвалу.

Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. - к., 1950. - С. 69-70.

**94. 3 ПОВІДОМЛЕННЯ В ГАЗЕП "СЕВЕРНАЯ ПЧЕЛА" ПРО
ВИДАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКОМ "ЖИВОПИСНОЙ УКРАЙНЫ"
(25 СЕРПНЯ 1844 р.)**

Призначення всіх образотворчих мистецтв подати очам або уяві красу і страхіття природи, життя держави і побут окремої людини, силу пристрастей і події, що вражають душу або сповнюють нас почуттям спокійним і безтурботним. Пустині Америки, береги Рейну, жарке небо Італії в картинах -

захоплюють уяву і ми, втрачаючи почуття часу і простору, витаємо в краях далеких, живемо життям минулих століть.

Що ж сказати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво виділяються із звичайно побутописання землі, де ми почали жити і відчувати! Великий подвиг досягнути цього, а посильна допомога йому повинна бути нашим обов'язком. Сповнений цього переконання, відомий і улюблений поет - художник Т. Г. Шевченко вирішив почати видання, названого їм "Живописною Україною"

Сюди ввійдуть такі малюнки:

1) Види Південної Росії, визначні своєю красою або історичними подіями. Все, що час зберіг від цілковитого знищення: руїни фортець, храми, укріплення, могили знайдуть тут собі місце.

2) Народний побут теперішнього часу, обряди, звичаї, повір'я, зміст народних пісень і казок.

3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи з заснування Києва, які впливали на долю населення того краю.

Естампи будуть гравіровані на міді, завширшки 6 і заввишки 5 вершків. Перші чотири картини вже готові і зображають: 1) Вид у Києві, 2) Мирську сходку, 3) Зміст відомої казки: Солдат і Смерть, 4) Дарунки від трьох держав Богдану й Українському народу в 1649 році. "Живописная Украина" продаватиметься в С.-Петербурзі, в крамниці Ольхіна, Іванова і Прево; в Москві, в конторі Москвітянина; в Києві, Харкові, Одесі та Варшаві.

Хрестоматія з історії Української РСР: В 2 т. - к., 1959. Т. 1. - С. 700.

95. ВИПИСКА З ЖУРНАЛУ "ТИМЧАСОВОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ РОЗБОРУ ДРЕВНІХ АКПВ" ПРО ЗАРАХУВАННЯ Т. ШЕВЧЕНКА СПІВРОБІТНИКОМ КОМІСІЇ

1845 року, грудня 10-го дня, Тимчасова Комісія для упорядкування стародавніх актів, на своєму засіданні, обговорюючи заходи щодо успішного ходу занять і визнавши необхідним внести деякі зміни до свого складу, ухвалює:

1. Найпокірніше просити п. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора про запрошення .:. художника Академії Тараса Шевченка в звання співробітника Комісії для знімків з речових пам'яток.

РОЗДІЛ VII

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ МИСЛИТЕЛІВ XX СТОЛІТТЯ

Розділ “Культура XX століття” містить дві підбірки матеріалів. У першій містяться вислови і роздуми видатних філософів з приводу основного конфлікту XX ст. між культурою і цивілізацією, точніше між матеріальним і духовним світом сучасної людини, ставляться питання про майбутнє людства. Російський філософ Микола Бердяєв підкреслює необхідність для розвитку людства духовного світу, а не перетворення на рабів машинної техніки, український філософ і науковець Володимир Вернадський обґрунтовує нечувану раніше ідею ноосфери, яке, з його точки зору, повинна бути захисною оболонкою людства, спілкування його з Космосом. Іспанець Ортега-і-Гассет свідчить про занепад мистецтва, як важливої складової людського духу. Німець Зигмунд Фрейд закликає людей наполегливо засвоювати культурні цінності, що є запорукою зв'язку минулого і сьогодення.

В другий частині містяться уривки з окремих документів радянської доби, які підтверджують, що тоталітарна влада здійснювала постійний тиск на суспільство і провідних діячів культури, в недемократичний спосіб намагаючись замовчувати видатні твори. Завершується частина уривком з Основ законодавства про культуру, що міститься в Конституції незалежної України.

Микола Бердяєв.

Существуют гениальные творцы культуры. Но культурная среда, культурная традиция, культурная атмосфера также основана на подражательности, как и цивилизация. Очень культурный человек известного стиля обычно высказывает обо всем мнения подражательные, среднее, групповые, хотя бы эта подражательность сложилась в культурной элите, в очень подобранной группе. Культурный стиль всегда включает в себе подражательность, усвоение традиции, он может быть социально оригинальным в своем появлении, но он индивидуально не оригинален. Гений никогда не мог вполне вписаться в культуру, и культура всегда стремилась превратить гения из дикого животного в животное домашнее. Социализации подлежит не только варвар, но и творческий гений. Творческий акт, в котором есть дикость и варварство, объективируется и превращается в культуру. Культура занимает среднюю зону между природой и техникой, и она часто бывает раздавлена между этими двумя силами.

Трагедия культуры в том, что всякая высокая качественная культура не имеет перед собой перспективы бесконечного развития. Цветение культуры сменяется упадком. Образование культурной традиции означает высокую культуру, при этом являются не только творцы культуры, но и культурная среда. Слишком же затверделые и закреплённые традиции культуры означают ослабление культурного творчества. Культура всегда кончается декадансом, в

этом ее рок.

Цивилизация возникла как средство, но была превращена в цель, деспотически управляющую человеком. Культура со всеми своими ценностями есть средство для духовной жизни, для духовного восхождения человека, но она превратилась в самоцель, подавляющую творческую свободу человека. Это есть неотвратимый результат объективации, которая всегда разрывает средства и цели. Актуализм цивилизации требует от человека все возрастающей активности, но этим требованием он поработает человека, превращая его в механизм. Человек делается средством нечеловеческого актуального процесса, технического и индустриального. Результат этого актуализма совсем не для человека, человек для этого результата.

Самое же главное, что человек и в отношении к культуре и в отношении к технике должен быть господином, а не рабом. Когда же провозглашается принцип силы и сила ставится выше правды и выше ценности, то это означает конец и смерть цивилизации. И тогда нужно ждать новых могущественных верований, захватывающих человека, и нового духовного подъема, который победит грубую силу.

«1. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Париж, 1939. С.103-110»

Володимир Вернадський.

Живая природа является основной чертой проявления виосфері, она резко отличает ее тем самым от других земных оболочек. Стрoение биосферы прежде всего и больше всего характеризуется жизнью.

Живое вещество является носителем и создателем свободной энергии, ни в одной земной оболочке в таком масштабе не существующей. Эта свободная энергия – *биогеохимическая энергия** - охватывает всю биосферу и определяет в основном всю ее историю. Она вызывает и резко меняет по интенсивности миграцию химических элементов, строящих биосферу, и определяет ее геологическое значение.

В пределах живого вещества в последнее десяти тысячелетие вновь создается и быстро растет в своем значении новая форма этой энергии, еще большая по своей интенсивности и сложности. Эта новая форма энергии, связанная с жизнедеятельностью человеческих обществ, рода Homo и других (гоминид), близких к нему, сохраняя в себе проявление обычной биогеохимической энергии, вызывает в то же самое время нового рода миграции химических элементов, по разнообразию и мощности далеко оставляющие за собой обычную биохимическую энергию живого вещества планеты.

Эта новая форма биогеохимической энергии, которую можно *назвать энергией человеческой культуры* или культурной биогеохимической энергией, является той формой биогеохимической энергии, которая создает в настоящее время ноосферу.

Эта форма биогеохимической энергии присуща не только Homo sapiens, но всем живым организмам *. Но, однако, в них она является ничтожной, по сравнению с обычной биогеохимической энергией, и едва заметно сказывается

в балансе природы, и то только в геологическом времени. Она связана с психической деятельностью организмов, с развитием мозга в высших проявлениях жизни и сказывается в форме, производящей переход биосферы в ноосферу только с появлением *разума*.

Его проявление у предков человека вырабатывалось, по-видимому, в течение сотен миллионов лет, но оно смогло выразиться в виде геологической силы только в наше время, когда *Homo sapiens* охватил свою жизнью и культурной работой всю биосферу.

Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление // Философские мысли натуралиста. М., 1988. С. 503-512

Х. Ортега-и-Гассет.

В такой ситуации находится сегодня европейское сознание. Система ценностей, организовавшая человеческую деятельность еще какие-нибудь тридцать лет назад, утратила свою очевидность, притягательность, императивность. Западный человек заболел ярко выраженной дезориентацией, не зная больше, по каким звездам жить.

Точнее: еще тридцать лет назад подавляющая часть европейского человечества жила для культуры. Наука, искусство, право казались самодовлеющими величинами; жизнь всецело посвященная им, перед внутренним судом совести оставалась полноценной. Отдельные индивиды, конечно, могли изменять им и пускаться в другие, более сомнительные предприятия, но при всем том они прекрасно сознавали, что отдаются прихотливому произволу, гораздо глубже которого непоколебимой твердыней залегает культура, оправдывая их существование. В любой момент можно было вернуться к надежным канонизированным формам бытия. Так в христианскую эпоху Европу грешник ощущал свою недостойную жизнь щепкой, носимой над подводным камнем веры — веры в Божий закон, живущий в тайниках души.

И что же? Неужели теперь мы перестали верить в эти великие цели? Неужели нас не захватывают больше ни право, ни наука, ни искусство?

Долго думать над ответом не приходится. Нет, мы по-прежнему верим, только уже не так и словно с другой дистанции. Возможно, образ нового мироощущения ярче всего прояснится на примере нового искусства. С поразительным единодушием молодое поколение всех западных стран создает искусство — музыку, живопись, поэзию, — выходящее за пределы досягаемости старших поколений. Культурно зрелые люди, даже самым решительным образом настроившись на благожелательный тон, все равно не могут принять новое искусство по той элементарной причине, что никак не поймут его. Не то что оно им кажется лучше или хуже старого — оно просто не кажется им искусством, и они начинают вполне серьезно подозревать, что дело тут идет о каком-то гигантском фарсе, сеть злонамеренного потакательства которому раскинулась по всей Европе и Америке.

Всего легче было бы объяснить это неизбежным расколом поколений. Однако на прежних ступенях художественного развития перемены стиля, как они ни были глубоки (вспомним о ломке неоклассических вкусов под

влиянием романтизма), всегда ограничивались просто выбором новых эстетических предметов. Излюбленные формы красоты все время менялись. Но сквозь все вариации предмета искусства неизменными оставались позиция творца и его взгляд на свое искусство. В случае с поколением, начинающим свою жизнь сегодня, трансформация радикальна.

Общий симптом нового стиля - перемещение искусства из сферы жизненно «серьезного», его отказ впредь служить центром жизненного тяготения.

Х. Ортега-и-Гассет. Новые симптомы. Проблема человека в западной философии. М, 1988. с. 202-206.

Зигмунд Фрейд.

...Ограничимся повторением, что термин «культура» обозначает всю сумму достижений и институций, отличающих нашу жизнь от жизни наших предков из животного мира и служащих двум целям: защите человека от природы и урегулированию отношений между людьми. Для лучшего понимания рассмотрим подробно характерные черты культуры, какими они себя проявляют в человеческих коллективах. При этом без опасений позволим себе руководствоваться обычным словоупотреблением, или, как говорится, будем следовать чувству языка в расчете на то, что таким образом мы сможем учесть внутреннее содержание, еще противящееся выражению в абстрактных терминах.

Начать легко: мы признаем в качестве свойственных культуре все формы деятельности и ценности, которые приносят человеку пользу, способствуют освоению земли, защищают его от сил природы и т. п. По поводу этого аспекта культуры возникает меньше всего сомнений.

Заглядывая достаточно далеко в прошлое, можно сказать, что первыми деяниями культуры были — применение орудий, укрощение огня, постройка жилищ.

...Индивидуальная свобода не есть достижение культуры. Она была максимальной еще до всякой культуры, правда, тогда она не имела большой цены, так как единичный человек едва ли был в состоянии ее защитить. Развитие культуры налагает ограничения на эту свободу, а справедливость требует, чтобы от этих ограничений никому нельзя было уклониться. То, что в человеческом обществе проявляется как жажда свободы, может быть направлено на борьбу с существующей несправедливостью и в этом смысле быть благоприятным для дальнейшего развития культуры. Но это же может брать свое начало в недрах первобытной, неукрощенной культурой личности и тогда быть враждебным самим основам культуры. Жажда свободы, таким образом, или направлена против отдельных форм и притязаний культуры, или — вообще против культуры.; Едва ли какое-либо воздействие может позволить преобразовать природу человека в природу термита, он, вероятно, всегда будет защищать, вопреки воле масс, свое притязание на индивидуальную свободу. Значительная часть борьбы человечества концентрируется вокруг одной задачи — найти целесообразное, т.е. счастливое, равновесие между

индивидуальными требованиями и культурными требованиями масс; одна из роковых проблем человечества заключается в том, достижимо ли это равновесие при помощи определенной организации человечества или этот конфликт останется непримиримым.

Фрейд. Неудовлетворенность культурой//Избранное. Лондон, 1969. с. 280-295.

Будущее одной иллюзии.

...Создается впечатление, что культура есть нечто навязанное противящемуся большинству меньшинством, которое ухитрилось завладеть средствами власти и насилия. Естественно, напрашивается предположение, что все проблемы коренятся не в самом существе культуры, а вызваны несовершенством ее форм, как они складывались до сего дня. Нетрудно обнаружить эти ее недостатки. Если в деле покорения природы человечество шло путем постоянного прогресса и вправе ожидать еще большего в будущем, то трудно констатировать аналогичный прогресс в деле упорядочения человеческих взаимоотношений, и, наверное, во все эпохи, как опять же и теперь, многие люди задавались вопросом, заслуживает ли вообще защиты эта часть приобретений культуры. Хочется думать, что должно же быть возможным какое-то переупорядочение человеческого общества, после которого иссякнут источники неудовлетворенности культурой, культура откажется от принуждения и от подавления влечений, так что люди без тягот душевного раздора смогут отдаться добыванию благ и наслаждению ими. Это был бы золотой век, спрашивается только, достижимо ли подобное состояние. Похоже, скорее, что всякая культура вынуждена строиться на принуждении и запрете влечений; неизвестно еще даже, будет ли после отмены принуждения большинство человеческих индивидов готово поддерживать ту интенсивность труда, которая необходима для получения прироста жизненных благ. Надо, по-моему, считаться с тем фактом, что у всех людей имеют место деструктивные, то есть антиобщественные и антикультурные, тенденции и что у большого числа лиц они достаточно сильны, чтобы определить собою их поведение в человеческом обществе.

Этому психологическому факту принадлежит определяющее значение при оценке человеческой культуры. Если вначале еще можно было думать, что главное в ней — это покорение природы ради получения жизненных благ и что грозящие ей опасности устранимы целесообразным распределением благ среди людей, то теперь центр тяжести переместился, по-видимому, с материального на душевное. Решающим оказывается, удастся ли и насколько удастся уменьшить тяжесть налагаемой на людей обязанности жертвовать своими влечениями, примирить их с неизбежным минимумом такой жертвы и чем-то ее компенсировать. Как нельзя обойтись без принуждения к культурной работе, так же нельзя обойтись и без господства меньшинства над массами, потому что массы косны и недалевидны, они не любят отказываться от влечений, не слушают аргументов в пользу неизбежности такого отказа, и индивидуальные представители массы поощряют друг в

друге вседозволеність і распушеність. Лише завдяки впливові образцових індивідів, признаваних ними в якості своїх вождів, вони дають склонити себе к напруженому труду і самоотреченню, от чого залежить існування культури.

Фрейд. Будуще одной иллюзии/Сумерки богов. М., 1989. с. 94-98.

РОЖДЕНИЕ ТРАГЕДИИ ИЗ ДУХА МУЗЫКИ

...Было бы большим выигрышем для эстетической науки, если бы не только путём логического уразумения, но и путём непосредственной интуиции пришли к сознанию, что поступательное движение искусства связано с двойственностью *аполлонического и дионисического начал*, подобным же образом, как рождение стоит в зависимости от двойственности полов, при непрерывной борьбе и лишь периодически наступающем примирении. Названия эти мы заимствуем у греков, разъясняющих тому, кто в силах уразуметь, глубокомысленные эзотерические учения свои в области воззрений на искусство не с помощью понятий, но в резко отчётливых образах мира богов. С их двумя божествами искусств, Аполлоном и Дионисом, связано наше знание о той огромной противоположности в происхождении и целях, которую мы встречаем в греческом мире между искусством пластических образов — аполлоническим — и непластическим искусством музыки — искусством Диониса; эти два столь различных стремления действуют рядом одно с другим, чаще всего в открытом раздоре между собой и взаимно побуждая друг друга ко всё новым и более мощным порождениям, дабы в них увековечить борьбу названных противоположностей, только по-видимому соединённых общим словом «искусство»; пока наконец чудодейственным метафизическим актом эллинской «воли» они не явятся связанными в некоторую постоянную двойственность и в этой двойственности не создадут наконец столь же дионисического, сколь и аполлонического произведения искусства — аттической трагедии.

Фридрих Ницше, сочинения в 2-х томах, том 1, издательство «Мысль», Москва 1990.

ТОТАЛІТАРИЗМ І КУЛЬТУРА

Постанова ЦК КП України про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України 22 лютого 1972 р.

1. Погодитись з висновком комісії ЦК КП України на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України.

2. Підготовлений І. Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», має явно виражений антирадянський, антикомуністичний

характер, а його автор стоїть на буржуазно-націоналістичних позиціях. Політична шкідливість, класово ворожа суть цієї "праці" полягає в тому, що в ній зводиться наклеп на ленінську національну політику КПРС, робиться спроба довести пригнічене становище України в складі СРСР і дискредитувати Союз РСР, як нову, вищу *форму* об'єднання суверенних союзних республік, послабити дружбу, розпалити недовір'я і ворожнечу між українським і російським народами, дезорієнтувати наш народ і світову громадськість про справжній стан культурного розвитку Радянської України.

З цією метою Дзюба вдається до спотворення і перекручення положень ленінської національної політики та зміту творів класиків марксизму-ленінізму з національного питання, обґрунтовує свою "теоретичну" платформу, яка виражає погляди українського буржуазного націоналізму, повторює і намагається "аргументувати" основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди.

"Праця" Дзюби розрахована на те, щоб викликати незадоволення національною політикою КПРС, підірвати авторитет партії в масах, поширювати і підживлювати націоналістичні тенденції і погляди. Вона широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму і комунізму, а поширення її "самвидавом" сприяє посиленню впливу буржуазної і націоналістичної пропаганди.

3. Зобов'язати партійні комітети, ідеологічні організації і установи, творчі спілки посилити ідейно-виховну роботу серед трудящих, молоді, творчої інтелігенції, всіх категорій населення, звернувши особливу увагу на виховання наших людей в дусі ідей марксизму-ленінізму, братерської дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, на рішуче викриття ідеології і політики українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму.

Доручити відділам ЦК КП України і обкомам партії перевірити хід виконання раніше намічених заходів щодо посилення ідеологічної роботи серед населення республіки, доробити і доповнити їх з врахуванням конкретної обстановки і поставлених в даній постанові вимог.

4. (Протокольнo) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчук) посилити оперативну роботу по виявленню, присіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру ("Програма української національної комуністичної партії", "Український вісник" і ін.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали.

УДАГО України. — Ф.1. — Оп. 16. — Спр. 161. — Арк. 39—40. Оригінал.

Інформація Дніпропетровського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту про оцінку роману О. Гончара "Собор" на зборах партійних організацій області 15 травня 1968 р.

В областной парторганизации окончились партийные собрания по итогам апрельского Пленума ЦК КПСС. На них коммунисты единодушно одобрили решение Пленума, направленное на дальнейшее укрепление дела мира и социализма, сплоченности международного коммунистического движения.

На всех собраниях одобрены меры по усилению идеологической работы, повышению бдительности и непримиримой борьбы с проявлениями буржуазной идеологии. Докладчики и ораторы подчеркивали, что в условиях обострения идеологической борьбы между империализмом и коммунизмом нельзя допускать политического благодушия к проявлениям безыдейности, аполитизма, имеющим место в некоторых произведениях литературы и искусства.

Коммунисты в своих выступлениях подвергли принципиальной критике новый роман О. Гончара "Собор", Выражая сожаление, а во многом возмущение тем, что зрелый мастер художественного слова, автор известных широкому читателю произведений «Знаменосцы», «Таврия», «Тронка», "Человек и оружие" в новом романе "Собор" отошел от правды жизни и в кривом зеркале показал труд, быт и духовный мир металлургов и колхозников Приднепровья, провел какой-то враждебный водораздел между руководителями и массами, субъективистски противопоставил далекое прошлое современности.. /

На некоторых собраниях отдельные коммунисты возмущались захваливанием романа некоторыми киевскими и местными критиками, в частности в газете "Літературна Украша", выражали недоверие Гончару как коммунисту и руководителю Союза писателей Украины.

Так, на пленуме Пятихатского райкома партии от 10 мая 1968 г. по настоянию коммунистов в постановление внесен пункт: "Просить обком партии возбудить вопрос перед ЦК КП Украины о невозможности пребывания О. Гончара на должности секретаря Союза писателей Украины". Секретарь обкома КП Украины

А. Ватченко ЦДАГО Украины. — Ф. I. — Оп. 25. — Арк.23—31. Оригтал.

Інформація Чернівецького обкому партії ЦК КПУ про перебування в області М. Ф. Коцюбинської 25 липня 1968р.

Додатково до нашого листа за № 158/2-сч від 12 липня 1968 р." доводимо до Вашого відому, що Коцюбинська М. Ф. під час перебування в області відвідала Чернівецького єпископа. Між ними та священником Ю. Бучинським і його дочкою Галиною відбулась тривала розмова. Коцюбинська дала зрозуміти співбесідникам, що вона є представницею передової, думаючої інтелігенції м. Києва і потерпіла "за правду". Вона пояснювала своє звільнення з роботи тим, що разом з іншими підписала лист-звернення з вимогою правдивої інформації про випадки репресій щодо літераторів.

Коцюбинська М. Ф. розповідала про необгрунтовані звинувачення представників інтелігенції, виражала незадоволення тим, що з Спілки художників України було виключено декількох художників за їх націоналістичні погляди. Але, незважаючи на все це, "дух свободи пробиває собі дорогу", — відмічала вона. "Українська інтелігенція по-новому осмислює життя, події сучасності, свідченням чого є написання О. Гончаром "Собора"".

ЦДАГО України.. — Ф.1.— Оп. 25. — стр.201—202. Оригінал.

КУЛЬТУРА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Основи законодавства України про культуру (витяг).

Стаття 2. Основні принципи культурної політики.

Основними принципами культурної політики в Україні є: визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами;

збереження й примноження культурних надбань;

розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури;

гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань;

рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;

доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина;

забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян;

заохочення благодійної діяльності у сфері культури підприємств, організації громадських об'єднань, релігійних організацій, окремих громадян;

всєбічне міжнародне культурне співробітництво;

визнання пріоритету міжнародно-правових актів у сфері культури;

поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури

Газета. Голос України. — 1992. — 27 березня.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ.....	4
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ.....	15
РОЗДІЛ III. КИММЕРІЙСЬКО-САРМАТСЬКА ДОБА. СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ. КИЇВСЬКА РУСЬ.....	36
РОЗДІЛ IV. КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ.....	57
РОЗДІЛ V. КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОККО.....	83
РОЗДІЛ VI КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ ДУХОВНІ ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ХІХ СТ.....	118
РОЗДІЛ VII ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ МИСЛИТЕЛІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	139
ДОДАТКИ.....	148